

સંપાદક :
શકીલ કાદરી

ગઝલની સાચી વિભાવનાને વરેલું ત્રૈમાસિક
શહીદે ગઝલ

વર્ષ : ૨ અંક : ૨ સપ્ટે. - નવે. ૨૦૦૮ સળંગ અંક : ૬

સંરક્ષકો :
નટવરલાલ પરમાર
ડૉ. પ્રતાપ પંડયા
ભુપેન્દ્ર શેઠ 'નીલમ'

અનુક્રમણિકા

સંપાદકીય.....	૩
સહલે મુખતેના એટલે દુઃસાધ્ય સરળ કવિતા - શકીલ કાદરી.....	૬
મરીઝની ગઝલમાં જીવન લક્ષી અભિગમ - હરીશ વટાવવાળા	૧૩
વેદનાથી મુક્ત એવી પળની ઝંખનાની ત્રિપદી - રમેશ આચાર્ય	૧૯
તગજુલ - ગઝલનો રંગ - શહાબ સરમદી - અમૃત ઘાયલ	૨૨
ગઝલમાં ચોરી કોને કહેવાય ? - શૂન્ય પાલનપુરી.....	૨૫
દુઃખનાં મૂળ હોવામાં - મુર્તુઝાખાન પઠાણ	૩૧
સરળ દિશા સૂચન 'ગઝલ શીખવી છે' ? - ગુલામ અબ્બાસ 'નાશાદ'	૩૫
'પાગલ' - 'પ્રેમ'નું સાહસ 'ઈશક થી અશક' - ગુલામ અબ્બાસ 'નાશાદ'	૩૭
અરૂઝ : સત્ય અને ભ્રમણા : સ્વરૂપલક્ષી ચર્યાનો તલ સ્પર્શી ઉઘાડ	૪૦
ગઝલો	૪૨
સાહિત્ય વૃત્ત	૬૫
શહીદે ગઝલના સંરક્ષક (એક પરિચય)	૬૭

વાર્ષિક લવાજમ : દેશ માં રૂા. ૨૦૦/-; પરદેશમાં રૂા. ૬૦૦
લવાજમ મોકલવાનું અને પત્રવ્યવહારનું સરનામું : મોહમ્મદ શકીલ એ. કાદરી
MOHAMMED SHAKEEL A. KADRI
ડી-૧૧૪, મધુરમ્ સોસાયટી, તાંદલજી રોડ, વડોદરા. ગુજરાત. ૩૯૦૦૧૨.
મો. ૯૮૯૮૮ ૩૪૮૮૯

માલિક, તંત્રી, મુદ્રક, પ્રકાશક : કાદરી મોહમ્મદ શકીલે
ચાસ્મીન પ્રીન્ટરી, ૨૩, નાનજી ચેમ્બર, બહુચરાજી રોડ, વડોદરા ખાતે છપાવી
ડી-૧૧૪, મધુરમ્ સોસાયટી, તાંદલજી રોડ, વડોદરા ખાતેથી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

ખાસ સુચના : (૧) 'શહીદે ગઝલ' માટે મૌલિક કૃતિ જ મોકલવી. (૨) કૃતિ અંગેની તમામ પ્રકારની જવાબદારી તે મોકલનાર/સર્જકની છે. (૩) કૃતિમાં વ્યક્ત થયેલા વિચાર, ભાવના, લાગણી કે અર્થઘટન સાથે સંપાદક સંમત જ છે એવું, માનવું નહીં. (૪) લખાણ ફૂલસ્કેપ કાગળ પર જ લખવું. (૫) કૃતિના સ્વીકાર/અસ્વીકારની જાણકારી મળે એ માટે પોસ્ટ કાર્ડ મોકલવું. (૬) પુસ્કારની કોઈ વ્યવસ્થા નથી. (૭) સમીક્ષા માટે પુસ્તકની બે પ્રત જ મોકલવી. (૮) પત્ર વ્યવહારમાં સરનામા સાથે ફોન-મોબાઇલ નંબર લખવો. (૯) કાર્યાલયે સવાના કરી દીધા પછી અંક ન મળે તો તેની જવાબદારી કાર્યાલયની રહેશે નહીં. (૧૦) તમામ કાયદાકીય વિવાદોના નિરાકરણનું અદાલતી ક્ષેત્ર વડોદરા રહેશે.

સંપાદકીય

ગૌરવ અને પ્રતિષ્ઠા ગુમાવતા જઈ રહેલા આઈ.એન.ટી.ના મુશાયરા અને એવોર્ડસ

ગુજરાતી ગઝલની સવાસો-દોઢસો વર્ષની સફરમાંથી ૫૦-૬૦ વર્ષની સફરના સાથી રહેલા ઓલિયા ગઝલકાર રતિલાલ 'અનિલ'ને તા. ૯મી ઓગષ્ટના રોજ મુંબઈમાં ભારતીય વિદ્યા ભવન (ચોપાટી) ખાતે યોજાયેલા મુશાયરામાં 'કલાપી' એવોર્ડથી સન્માનીત કરાયા. આઈ.એન.ટી. (ઇન્ડિયન નેશનલ થિયેટર) દ્વારા દર વર્ષે પ્રદાન કરવામાં આવતો આ એવોર્ડ શ્રીમતી રાજશ્રી બિરલાના શુભહસ્તે એનાયત થયો હતો. 'કલાપી' એવોર્ડની સાથે જ નવોદીત યુવા ગઝલકારને અપાતો 'શયદા' એવોર્ડ અંકિત ત્રિવેદીએ મેળવ્યો હતો. ગયા વર્ષે 'શયદા' એવોર્ડ આપવાની જાહેરાત કરાઈ હતી; પરંતુ અમદાવાદમાં કોઈ કારણસર મુશાયરો યોજવાનું શક્ય ન બનતાં ગયા વર્ષનો 'શયદા' એવોર્ડ આ વર્ષે હિતેન આનંદપરાને એનાયત કરાયો હતો.

એક સમય હતો જ્યારે આઈ.એન.ટી.ના મુશાયરાઓનો દબ્બલો, મોભો અને વૈભવ હતો, પ્રતિષ્ઠા હતી. એ બધું છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી આઈ.એન.ટી.ના મુશાયરાઓ ગુમાવતા જાય છે. માંડ ૭૦૦-૮૦૦ બેઠકો ધરાવતા હોલમાં અડધોઅડધ ખુરશીઓ ખાલી દેખાતી હતી. મુશાયરામાં ભાગ લેનારા મુંબઈના યુવાન શાયરો સિવાયના મુંબઈના નામાંકિત ગુજરાતી ગઝલકારોની અનુપસ્થિતિ એ વાતની પ્રતીતિ કરાવતી હતી કે મુંબઈમાં આઈ.એન.ટી.ના મુશાયરા એમની વિશ્વસનીયતા અને ગૌરવ ગુમાવતા જાય છે. મુશાયરા જ્યારે 'ઝહેની ઐયાશી' સિદ્ધ થાય ત્યારે સાચા ભાવકો અને સર્જકો એનાથી દૂર સરી જાય છે. શ્રોતાઓ ટીકીટ ખરીદીને આવે એવું બને ત્યાં આવી શક્યતાઓ વિશેષ હોય છે. આવું બને ત્યાં અસજ્જ પ્રેક્ષકો નબળા અને છીછરા શેઅરોને પણ દાદ આપે છે. આમ, શાયર અને ભાવક બંનેનો અહમ્ પોષાય છે. સરવાળે નિમ્ન પ્રકારના ગણાવાયેલા ગઝલ સ્વરૂપની નિમ્ન કક્ષાની ગઝલોને ઉત્તેજન મળે છે. ગઝલના મદારીઓને ધનવાન માણસ પકડતાં આવડી જાય ત્યારે ગઝલના શેઅર સર્કસના શેર બની જાય છે. સાપને ઝેર ખાવા જેવી આ વાત છે. પરંતુ સાપ ઝેર ખાય નહીં તેમ સાચો ગઝલકાર મુશાયરામાં સફળ થવાની લાલચે નબળા અને હઝલના શેઅર રજૂ કરે નહીં. મુંબઈમાં આ બધું હવે શક્ય બનતું જાય છે.

'શયદા' જેવા નામાંકિત ગઝલકારના નામે અપાતો યુવા ગઝલકારોનો 'શયદા એવોર્ડ' જેમના ગઝલ સંગ્રહો પ્રકટ થયા છે એવા ઉત્તમ યુવા ગઝલકારોને અવગણી ભુતકાળમાં માંડ ૪૦-૫૦ ગઝલોનું સર્જન કરનાર ગઝલકારોને અપાયા છે. તો બીજી તરફ માત્રને માત્ર યુવા ગઝલકારો માટેનો એ જ એવોર્ડ આઈ. એન. ટી. પર ચિનુ મોદી જૂથના પ્રભુત્વ વખતે ૫૨-૫૪ વર્ષની વયના-જીવનની અડધી સદી વટાવી ગયેલા, વૃદ્ધત્વના આરે ઉભેલા ગઝલકારને પણ અપાયો છે. આમ યુવા ગઝલકારો માટેના શયદા એવોર્ડથી સાચા અર્થમાં યુવાન એવા વડોદરા, સુરત, રાજકોટ, ભાવનગર, અમદાવાદના ગઝલકારો વંચિત રહ્યા છે. એટલે યુવા ગઝલકારો માટેના શયદા એવોર્ડની વિશ્વસનીયતા શંકા પ્રેરક બની જાય છે.

ભુતકાળને ભૂલીને વર્તમાનની વાત કરીએ તો પારિતોષિક માટેના ઉમેદવારની પસંદગી સમિતિમાં એક પણ મહત્વના ગઝલકારને સ્થાન ન હતું. ડો. નીતિન મહેતા અને અનિલ જોશી એવા કવિઓ છે જેમને ગઝલ સાથે પનારો નથી પડ્યો. ત્રીજા સભ્ય રમેશ પુરોહિત હતા. મુશાયરો શ્રાવ્ય પ્રકાર છે નાટકની જેમ દૃશ્ય-શ્રાવ્ય નથી. તેથી તેના શ્રોતાઓ (સામર્થન) હોય પ્રેક્ષકો (નાઝિરીન) નહીં. પરંતુ રમેશ પુરોહિતે સ્વાગત પ્રવચનમાં 'માનવંતા પ્રેક્ષકોનું સ્વાગત છે' એમ કહીને ગઝલ અને મુશાયરા પરંપરાની તેમની સમજ અંગે સુખદ આશ્ચર્યનો અનુભવ કરાવ્યો હતો.

આ વર્ષનો શયદા એવોર્ડ મેળવનાર અંકિત ત્રિવેદીએ સંચાલનમાં અનેક શેઅર એવા સંભળાવ્યા હતા જે શેઅર અમૃત ઘાયલ હોય તો સંભળાવવાની હિમ્મત કોઈ ના કરે. અંકિતે પોતે એમ કબુલ્યું હતું કે 'માતરી સાહેબ કે રાજેન્દ્ર શુક્લ અહીં હોત તો મેં આ શેઅર સંભળાવવાની હિમ્મત ના કરી હોત; પરંતુ રતિલાલ અનિલ છે એટલે હિમ્મત કરી રહ્યો છું'. હિતેન આનંદપરાએ ગઝલપઠન શરૂ કર્યું ત્યાર પછી લાંબા સમય સુધી મુશાયરો ઠંડોગાર રહ્યો હતો. અંકિતને એવી ટિપ્પણી કરવી પડી હતી કે ભાવનગરના એક મુશાયરામાં માત્ર અગિયાર જ શ્રોતા હતા. એ બધા પાછા કવિ પણ હતા. એટલે કવિઓ ડબ્બલ રોલમાં હતા. ગઝલકાર ગઝલ પઠન કરીને સામે બેસી જાય. આમ એક કવિ સ્ટેજ પર અને બાકીના દસ કવિઓ શ્રોતાઓમાં રહેતા. શ્રોતાઓનો ઉત્સાહ વધારવા તેમને દાદ આપતા કરવા, પોરષ ચઢાવવા કહ્યું હતું કે, "બેસણામાં આવ્યા હોય એવું મુંબઈમાં નથી થવા દેવું." પથરો નાંખીએ તો ગઝલકારના ઘર ઊપર જ પડે એટલા બધાં ગઝલકારો ધરાવતા ભાવનગર શહેર અને મુશાયરા પ્રવૃત્તિને લાંછન લગાડે એવી આ ઘટના ખરેખર ક્યારે બની હતી ? બની હતી કે માત્ર અતિશયોક્તિ છે એ તો અંકિત

કે ભાવનગરના ગઝલકારો જ સાચું કહી શકે.

આઈ.એન.ટી. દ્વારા મુશાયરા અને એવોર્ડ વિતરણની માહિતી આપતું જે લિક્વિડેટ પ્રકાશિત કરાયું હતું. તેમાં હિતેન આનંદપરાને પણ ગયા વર્ષનો શયદા એવોર્ડ આ કાર્યક્રમમાં અપારો એવી જાહેરાત કરવાનું સૌજન્ય પણ સંચાલકો ચૂકી ગયા હતા. માત્ર મુશાયરાના કવિઓમાં જ એમનો નામોલ્લેખ હતો.

રતિલાલ 'અનિલે' મુશાયરામાં પોતાની રચનાઓ ૯૦ વર્ષની વયે પણ એવી ખુમારીથી સંભળાવી હતી કે મુશાયરા પ્રવૃત્તિના સુવર્ણકાળની યાદ તાજી થઈ ગઈ હતી. શ્રોતાઓએ તાળીઓ પાડતાં પાડતાં ઊભા થઈને તેમને વધાવી લીધા હતા. તે વખતે 'અનિલ' ની એક અંગભંગિમા એ સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. પોતાની ગઝલો અને પોતાના માનમાં આટલી બધી તાળીઓ પડી રહી છે એ અંગે ચહેરા પર શરૂઆતમાં આશ્ચર્ય અને પછી વ્યંગસભર આનંદ સાથે પોતાના જ હાથે પોતાનો ખભો થાબડયો હતો. આ ક્રિયા ઘણી બધી બાબતોની સૂચક હતી. ૨૦૦૫માં વલી ગુજરાતી એવોર્ડ, ઉપરાંત દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમીનો એવોર્ડ, સુરત પત્રકાર સંઘનો એવોર્ડ, યુનિલાલ મડિયા પુરસ્કાર અને નર્મદ ચંદ્રક પછી અપાયેલો 'કલાપી એવોર્ડ' ઘણો મોડો ગણાય. એટલે જ કદાચ મુશાયરો પુરો થયા પછી ચાર ગઝલરસિકોમાંથી એકે લોકોમાં એવી ટિપ્પણી કરી હતી કે 'રતિલાલ 'અનિલ'ને કલાપી એવોર્ડ નથી મળ્યો; પરંતુ કલાપી એવોર્ડને રતિલાલ 'અનિલ' મળ્યાં છે.'

ટૂંકમાં, આઈ.એન.ટી. ભુતકાળની તેની ભવ્યતા અને પ્રતિષ્ઠાની પુનઃ સ્થાપના માટે મુશાયરા અને એવોર્ડ પસંદગી સમિતિનું સ્તર સુધારે અને મુશાયરામાં ઘસાઈ ગયેલી રેકોર્ડોને બદલે ગુજરાતના નાનામાં નાના શહેરોમાંથી ઉચ્ચ કક્ષાનું ગઝલ સર્જન કરતા નવા-જૂના ચહેરાઓને તક આપે તો ગઝલપ્રવૃત્તિને સતત ઉત્તેજન આપવાનો અને સાચા અર્થમાં ગઝલસર્જનનો ઉત્સાહ વધારવાનો તેનો હેતુ સાર્થક થશે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિતાની સરખામણીમાં ગઝલ એ સાહિત્યનો નિમ્ન પ્રકાર છે એવી માન્યતાનો છેદ ઉડાવવા માટે આઈ.એન.ટી.ના મુશાયરામાં રજૂ થયેલી કેટલાક ગઝલકારોની ગઝલો કરતાં ગઝલનામને દીપાવતા સર્જકોને નિમંત્રણ અપાય અને પસંદગી સમિતિમાં ગઝલશાસ્ત્રના જ્ઞાતાઓને જ સ્થાન અપાય એમાં આઈ.એન.ટી. સાથે ગઝલનું ગૌરવ રહેલું છે. ■

સહલે મુમતેના એટલે દુઃસાધ્ય સરળ કવિતા

● શકીલ કાદરી

સાહિત્યવિવેચનમાં એક ભાષામાંથી ગ્રહણ કરવામાં આવતી સંજ્ઞાઓ અને સંપ્રત્યયોના પર્યાયો બીજી ભાષામાં શોધવાનું અને પારિભાષિત કરવાનું કાર્ય દુષ્કર અને દુઃસાધ્ય હોય છે. 'સહલે મુમતેના' આ પ્રકારની સંજ્ઞા છે. ગુજરાતીમાં ગઝલવિવેચન ક્ષેત્રે વિદ્વાનોની કમી નથી તેમ હવે ગઝલવિવેચનાના ગ્રંથોની પણ કમી નથી. પરંતુ ૨૦૦૮ સુધીમાં પ્રકટ થયેલા કોઈપણ વિદ્વાનના વિવેચન ગ્રંથમાં આ સંજ્ઞાની નોંધ સરખી લેવામાં આવી નથી. આ વલણ ગુજરાતી ગઝલવિવેચનાની કંગાલિયતનું સૂચક છે. ક્યાંક તેનો 'સરળ નિષેધાત્મક કવિતા' એવો વિચિત્રાર્થ પ્રકટ કરતો હાસ્યરુપદ પર્યાય આપવાનો પ્રયાસ થયો છે ખરો.^૧ જે કાર્ય મુશ્કેલ હોય, દુષ્કર હોય, દુઃસાધ્ય હોય તેને 'નિષેધાત્મક' કહેવામાં સાહિત્યિક વિવેકનો અભાવ પ્રકટ થાય છે. કારણ કે જે કાર્યો નિષેધાત્મક હોય છે તે પણ કરવામાં આવતાં હોય છે, કરી શકાતા હોય છે. આવા નિષેધાત્મક કાર્યો સિદ્ધ થાય, એ સાધ્ય બને ત્યારે નિષેધાત્મકતાનો ગુણ નાશ પામે છે.

ગુજરાતી ગઝલવિવેચનમાં જેને 'દુઃસાધ્ય સરળ ગઝલ' તરીકે પારિભાષિત કરવામાં આવી છે તેવી રચનાની મૂળ સંજ્ઞા ઉર્દૂ વિવેચનમાં 'સહલે મુમતેના' છે. જે ઉર્દૂ વિવેચનમાં કોઈપણ ગઝલકાર કે ગઝલ વિવેચક માટે અપરિચિત હોય એવું બન્યું નથી. ઉર્દૂમાં આ સંજ્ઞા 'સહલ' અને 'મુમતેના' એવા બે શબ્દોના સમાસ દ્વારા અસ્તિત્વમાં આવી છે. 'સહલ'ના શાબ્દિક અર્થો વિભિન્ન શબ્દોકોશોમાં આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યા છે. (૧) આસાન, સહજ, નરમ^૨ (૨) સરસ, સુગમ, સહજ, આસાન^૩ (૩) પ્રત્યેક નરમ વસ્તુ, પોચી જમીન, અત્યંત આસાન ગુણ, સાદું (કરવું હોવું ની સાથે)^૪ (૪) પર્વતથી મેદાન તરફ ઉતરવું.^૫ આ બધાં જ અર્થોમાં 'સરળતા'નો ગુણ વિશેષ પ્રકટ થાય છે. તળેટીમાંથી પર્વત પર ચઢવામાં મુશ્કેલી પડે છે; પરંતુ ઉતરવામાં સરળતા રહે છે. આમ, દુઃસાધ્ય સરળ ગઝલ દુર્બોધ, મુશ્કેલ, સંકુલ, સંકીર્ણ કવિતા તરફથી સરળતાના ગુણ તરફ ગઝલકારને લઈ આવે છે. એ ઈંગિતાર્થ 'સહલ' શબ્દમાં રહેલો છે. 'સહલ' શબ્દને ગુજરાતી ગઝલ વિવેચના માટે પારિભાષિત કરીએ ત્યારે તેના પર્યાય રૂપ 'સરળ' શબ્દનો ઉપયોગ કરવા વિશે વિવાદને કોઈ અવકાશ રહેતો નથી. કારણ કે 'સરળતા' એ ઉત્તમ કાવ્યોમાંનું એક લક્ષણ છે, વિશેષ ગુણ છે.

પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોરે 'કવિતાનું નામગૌરવ દીપાવતી કવિતાના Simple,

Sensuous, rhythmical, radiant, impassioned અને profound એવાં લક્ષણો ગણાવ્યાં છે તેમાં 'સરળતા'ના ગુણનો સમાવેશ કર્યો જ છે. 'સિમ્પલ' એટલે સરળ જ નહીં, સુસ્પષ્ટ-જેતામાં આંખે ઊડીને વળગે એવી.''' સરળતાના ગુણની એ પ્રકારની વ્યાખ્યા તેમણે આપી છે. આ ગુણ 'દુ:સાધ્ય સરળ ગઝલ'નો પણ હોય છે. પરંતુ જ્યારે સરળતાના ગુણની સાથે બીજા ગુણોની અનુપસ્થિતિ હોય ત્યારે સરળતાનો ગુણ, અવગુણમાં પરિવર્તિત થઈ જાય છે. આમ બને ત્યારે શેઅર સપાટ-સીધો બની જાય છે. સરળતા ગુણ બનવાને બદલે અવગુણ બની જતાં ઉત્તમ કાવ્ય બનવાને બદલે એવી રચના અધમકાવ્ય સિધ્ધ થાય છે :

કૂલની સાથે અણી તો જોઈએ
છે ગઝલ, એમાં ટણી તો જોઈએ (ચિરાગ ત્રિપાઠી)

વાત વિસ્તારો તરત ચર્ચા થશે
સહેજ પરવારો તરત ચર્ચા થશે (મહેશ રાવલ)

મારા ભાગે તારો આવે
દોસ્ત ભલે અંગારો આવે (સુરેશ ઝવેરી)

કોઈનાં ઈજન સતત આવ્યા કરે
યાદના તોરણ બધાં જૂલ્યા કરે (રમેશ શાહ)

આવ રે વરસાદનો જ્યાં સાદ છે
ભીંજવા ત્યાં મન મૂકીને દોડીએ (મૌન બલોલી)

એમના કબાડા છે
રોજ ધમ પછાડા છે (ચિનુ મોદી)

એનો દારોમદાર રાખું છું
એક પરવરદિગાર રાખું છું
સાંજ બાકી, સવાર બાકી છે
મનમાં એના વિચાર બાકી છે. (હનીફ સાહિલ)

આ બધાં જ શેઅર 'સહલ' એટલે 'સરળ'ની પરિભાષામાં આવે છે; પરંતુ 'મુમતેના' એટલે 'દુ:સાધ્ય'ની પરિભાષામાં આવતાં નથી. તો પછી 'સહલ' એટલે 'સરળ' અને 'મુમતેના' એ બંનેની વ્યાખ્યામાં આવી શકે એવો શેઅર કયો ? એ સમજવા માટે 'મુમતેના' શબ્દનો અર્થ જાણી તે સંજ્ઞાને ગુજરાતીમાં પારિભાષિત કરવી પડે. 'સહલે મુમતેના'માં 'મુમતેના' શબ્દ મહત્વનો છે. ગુજરાતી ગઝલભાવકોએ એક

વાતનો ખ્યાલ રાખવો આવશ્યક છે કે ઉર્દૂ વિવેચનાની મોટા ભાગની પરિભાષાઓ અરબી અને ફારસીના સામાન્ય અર્થ ધરાવતા શબ્દોમાંથી નીખવવામાં આવી છે. ગઝલનું પોતાનું અલગ કાવ્યશાસ્ત્ર હોવાથી 'સહલે મુમતેના'ના ગુજરાતી પર્યાયની અપેક્ષા સંસ્કૃત કે ગુજરાતી કાવ્યશાસ્ત્ર પાસે રાખવી નિરર્થક છે. રસાળ બાની, પ્રાસાદિક કવિતા જેવી પરિભાષાઓ 'સહલે મુમતેના' માટે અપર્યાપ્ત ગણાય. 'મુમતેના' શબ્દના પર્યાયનો ગુજરાતી કાવ્યશાસ્ત્ર કે વિવેચનમાં ઉપયોગ થતો હોય અથવા કાવ્યચર્ચા સંદર્ભે એવી સંજ્ઞાનો ખપ ગુજરાતી વિવેચકોને પડ્યો હોય એવું એટલા માટે જણાઈ આવતું નથી કે એ વિભાવના ગુજરાતીના ગઝલેતર કાવ્યસ્વરૂપોની વિવેચનામાં જેવા મળતી નથી. એટલે એને પારિભાષિત કરવી પડે. ગુજરાતીમાં પારિભાષિત કરી દીધા બાદ ઉર્દૂ પરિભાષાનું ગુજરાતી ગઝલ વિવેચનમાં સ્થાન રહેતું નથી. 'સહલ'ના જે રીતે આપણે અર્થો જોયા પછી તેને પારિભાષિત કર્યો તેમ 'મુમતેના'ના સામાન્ય અર્થ પણ જોઈ લેવા પડે જેથી સમગ્ર સંજ્ઞાને ચોક્કસ અર્થમાં પારિભાષિત કરી શકાય. 'મુમતેના'ના સામાન્ય અર્થ (૧) નિષેધક, રોકનારું (૨) મનાઈ ફરમાવેલું, રોકવામાં આવેલું. (૩) અટકાવવું, રોકવું અને (૪) મુશ્કેલ એવા અપાયા છે. આ અર્થોને અનુસરી મુશ્કેલ, નિષેધક, અને અટકાવનાર કે અવરોધકનો નજીકનો અર્થ 'દુ:સાધ્ય કરી દેવું' એવો સ્વીકારીએ તો 'મુમતેના' શબ્દને પારિભાષિત કરવાનું અને ચોક્કસ સંજ્ઞા કે પરિભાષા આપવાનું સરળ બની જાય છે. આમ પણ 'સહલે મુમતેના'નો પારિભાષિત અર્થ ઉર્દૂમાં એવો અપાયો છે કે, 'એવું સહેલું અને આસાન કથન કરવું જેના કરતાં વધારે સરળ કહેવું મુશ્કેલ હોય.'^{૧૦} વાસ્તવમાં 'સહલે મુમતેના' કોને કહી શકાય એને શેઅરમાં વ્યાખ્યાયિત કરવાના ઉર્દૂના ઉસ્તાદ શાયરોએ પ્રયાસ કર્યા છે. તેનાથી પણ અંદાજ આવે છે કે 'મુમતેના'નો પર્યાયવાચી શબ્દ 'દુ:સાધ્ય' લેવામાં પરિભાષાનું ગૌરવ છે. 'સહલે મુમતેના' ને સહર લખનવી શેઅરમાં આ રીતે સમજાવે છે :

મિસરે પુકારતે હૈં યે હૈં સહલે મુમતેના
આસાં કિયા હૈં મસલકે દુશ્વાર શાયરી^{૧૧}

શેઅર સ્પષ્ટ કરે છે કે 'દુશ્વાર' એટલે મુશ્કેલ-દુ:સાધ્ય કવિતાના સંપ્રદાયને સરળ કરી નાખવામાં આવ્યો છે. એ 'સહલે મુમતેના' છે એ મિસરાઓ પોકારી પોકારીને કહે છે. આમ, 'મુમતેના'નો અર્થ મુશ્કેલ-દુ:સાધ્યને સરળ કરી નાંખી ઉત્તમ કાવ્ય સિદ્ધ કરવું એવો થાય છે. જે સાધ્ય થાય છે; આ રીતે સર્જાય છે તે 'સહલે મુમતેના'માં લખાયેલો શેઅર છે. આવી કવિતા-ગઝલ, શેઅર તે 'દુસાધ્ય સરળ.' એ સાધ્ય તો છે પરંતુ સરળતાપૂર્વક સાધ્ય થાય એવી નથી. જે ગઝલકાર-કવિએ 'દુ:સાધ્ય સરળ'

શેઅર કહ્યો હોય એવો જ શેઅર કહેવો બીજા માટે દુ:સાધ્ય બની જાય છે. એટલે જ એક શબ્દ કોશમાં એની એવી વ્યાખ્યા અપાઈ છે કે, “કોઈ શેઅર અથવા કાવ્યનું એટલું સરળ હોવું કે એનાથી સરળ કહેવું શક્ય ન હોય.”^{૧૨} જ્યારે બીજા એક શબ્દ કોશમાં એમ કહેવાયું છે કે “એસા શેઅર જો બહુત સરલ જાન પડે; પરંતુ વૈસા કહેના અસંભવ હો.”^{૧૩}

‘દુ:સાધ્ય સરળ’ કવિતા કે શેઅરનું મહત્વનું લક્ષણ એ છે કે એ એટલી સાદાઈ અને સાધારણતા ધરાવે છે કે તેનો ગદ્યમાં ભાવાર્થ સમજાવવા યોગ્ય કાંઈ રહેતું નથી. ટૂંકમાં એ શેઅર એટલો સરળ અને સાધારણ જણાતો હોય છે કે ગદ્યમાં તેનું રૂપાંતર કરવું, એની સમજૂતી આપવી એ અયોગ્ય લેખાય. આ પ્રકારના ‘દુ:સાધ્ય સરળ’ શેઅરમાં સરળતા અને સાધારણતા ત્રણ પ્રકારની જોવા મળે છે :

- (૧) ભાષાની સરળતા
- (૨) વિચારની સરળતા
- (૩) અભિવ્યક્તિની સરળતા

ભાષા, વિચાર અને અભિવ્યક્તિની સાદગી હોવા છતાં આ પ્રકારના ‘દુ:સાધ્ય સરળ’ શેઅરમાં સરળતાથી વિપરીત ત્રણ લક્ષણોની પણ ઉપસ્થિતિ જરૂરી છે.

- (૧) અર્થ વ્યાપકતા
- (૨) અર્થ ગહનતા
- (૩) અર્થ ગાંભિર્યતા

ભાષાની, વિચારની અને અભિવ્યક્તિની સાદાઈ હોવા છતાં તે અર્થની દૃષ્ટિએ વ્યાપકતા ધરાવે છે. દા.ત.

દાગ આંખે નિકાલતે હૈ વો
ઉન કો દે દો નિકાલ કર આંખે. - દાગ

એમાં વ્યક્ત થયેલો વિચાર સાદો ચિલાચાલુ લાગતો હોવા છતાં તેમાં ગહનતા રહેલી હોય છે. દા.ત.

તુમ મેરે પાસ હોતે હો ગોયા
જબ કોઈ દુસરા નહીં હોતા - મૌમિન
હમ તો દીવાને હૈ મકતલ કી તરફ લે જાએગેં
જાઓ, જાઓ, ક્યું હમારે સાથ હોતે હો મિયાં - અઝીઝ કાદરી

અભિવ્યક્તિ ગમે તેટલી સાદી અને સરળ હોય પરંતુ તેમાં અર્થની ગંભીરતા રહેલી હોય છે. દા.ત.

દિલે નાદાં તુઝે હુવા કયા હૈ ?
આબિર ઈસ દર્દ કી દવા કયા હૈ ?
જબ કે તુઝ બિન નહીં કોઈ મૌજૂદ
ફિર યે હંગામા અય ખુદા કયા હૈ

ન થા કુછ, તો ખુદા થા, કુછ ન હોતા, તો ખુદા હોતા
દુબોયા મુઝ કો હોને ને ન હોતા મૈ તો કયા હોતા

ગાલિબના આ ત્રણે શેઅર ‘અસ્તિત્વ’ની ગંભીર વિચારણા સંદર્ભે હોવા છતાં ભાષા, વિચાર અને અભિવ્યક્તિની દૃષ્ટિએ સરળ છે પરંતુ સાથે સાથે અર્થવ્યાપકતા, અર્થ ગહનતા અને અર્થની ગાંભિર્યતા ધરાવે છે. અર્થ સંદર્ભે રહેલા આ ત્રણ લક્ષણોને કારણે જ તેમાં સુક્ષ્મ અર્થ ગોપિત રહે છે. આ બધાં ગુણોને કારણે જ ‘સરળતા’નો ગુણ હોવા છતાં શેઅર સીધો-સપાટ-સરળ લાગતો હોવા છતાં ‘દુ:સાધ્ય’ બની જાય છે.

‘દુ:સાધ્ય સરળ’ શેઅરમાં ગહનતા અને સઘનતા પ્રકટ કરવામાં સ્વરૂપગત વિશેષતાઓ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. કાફિયા-રદીફ, છંદની પસંદગી તેને કાવ્યોચિત પશ્ચાદભૂ પુરી પાડે છે. એ જ કારણ છે કે એક ગઝલકારે જે વિચાર જે શબ્દપસંદગી દ્વારા જે શૈલીમાં અને છંદમાં રજૂ કર્યો હોય એવો શેઅર એ જ વિચાર, શૈલી, શબ્દો, છંદ પસંદ કરીને લખવો બીજા કવિ માટે દુ:સાધ્ય સિદ્ધ થાય છે.

અસહ્ય થઈ પડે એવા ભાવ, વિચાર, કલ્પના કે ભારેખમ પાંડિત્યપૂર્ણ શબ્દો, તત્ત્વજ્ઞાનની પરિભાષા, ઉપમા, અલંકાર, પ્રતીકો, કલ્પનોની માયાજાળ કે ગૂંચવી નાંખે એવા છંદની પસંદગીને બદલે ‘દુ:સાધ્ય સરળ શેઅર’ની ગતિ નાકની દાંડીની દિશામાં હોય છે. પ્રત્યાયન ક્ષમતા સૌથી વધુ હોય એવા શબ્દોનો વિનિયોગ તેમાં કરાય છે. એટલે જ ફારસીમય શૈલીથી ઉર્દૂમાં આવો શેઅર જોજનો દૂર હોય છે તો બીજી તરફ બીજા માટે પરિચિત ન હોય એવા લોકબોલીના શબ્દો પણ ત્યાજ્ય ગણવામાં આવે છે. એ દૃષ્ટિ જોઈએ તો ગુજરાતી ગઝલમાં દુ:સાધ્ય સરળ શેઅર કહેવો હોય તો સંસ્કૃતમય પદાવલી, અટપટા પ્રતીકો, કલ્પનો, ઉપમાઓ, અલંકારો આદિથી તે મુક્ત હોવો જોઈએ. દા.ત.

જઈને વતનમાં એટલું જોયું અમે ‘મરીઝ’
મોટા બની ગયા છે બધા બાળપણના દોસ્ત (મરીઝ)

જ્યાં સુકાવા નાંખી એણે ઓઢણી
લીમડાની ડાળ મીઠી થઈ ગઈ (અદમ ટંકારવી)

થયા છે લોક ભેગા કેમ આ શાની ખુશાલી છે
કોઈનો જાન ચાલ્યો કે કોઈની જાન ચાલી છે (શૂન્ય)

ઠેસ પહોંચાડવી છે હેયાને
કોઈ તાજું ગુલાબ લઈ આવો. (કાબિલ ડેડાણવી)

મને શું લઈ જશો કાબા મને શું લઈ જશો કાશી ?
અહીંયાં મેં તો પોતાના શરણમાં તીર્થ જોયું છે. (અશરફ ડબાવાલા)

કાપ કરવત કાપ મારા આંગળાની છાપને
હું કબૂલું છું ગુલાબો ચૂંટવાના પાપને (ચિનુ મોદી)

વિચારોમાં પેસીને નીકળી ગયા
આ શબ્દો ય લુચ્યાના સરદાર છે

છેક ઊંચે ચડી ગયો છું હું
ખૂબ નીચે પડી ગયો છું હું (મનહર મોદી)

બારસો રૂપિયાને બદલે બાર આના નીકળ્યા
જેમને મોટા ગણ્યા'તા એ જ નાના નીકળ્યા (વિપૂલ ખીરેયા)

આ દૃષ્ટિએ જોતાં 'દુ:સાધ્ય સરળ' કહેવાય એવા શેઅર હજારોની સંખ્યામાં મળી આવે નહીં. કારણ કે તે એવી કળા અને પ્રતિભા માગી લે છે જે દરેક ગઝલકારનું કાર્ય નથી. યુગોના યુગો વીતી જાય પરંતુ દુ:સાધ્ય શેઅર લોકજીભે રમતો રહે છે. જે લોકો એમ સમજે છે કે "સુસાધ્ય સરળ શેઅર'ની રચના કરવી સરળ છે." તેઓ માત્ર સરળતા પાછળ દોટ મૂકે છે. પરંતુ માત્ર સરળતા સિદ્ધ કરવા જતાં શેઅરની ખૂબીઓને તે ગુમાવી દે છે. 'બે વત્તા બે બરાબર ચાર' એવી માન્યતા 'દુ:સાધ્ય સરળ' શેઅર માટે ધરાવનારાઓ અને ખોટા શેઅરોને ય 'દુ:સાધ્ય સરળ' શેઅર માની એવા શેઅર લખવાનો ભ્રમ સેવનારાઓ માટે હસરત મોહાનીના આ શબ્દો યથાર્થ ઠરે છે. જે તેમણે દુ:સાધ્ય સરળ શેઅરની પ્રશંસામાં લખ્યા છે. "સૌંદર્ય અને અભિવ્યક્તિની સાદગી એ ગુણનું નામ છે જેને નિહાળી પ્રત્યેક વ્યક્તિ પ્રકટ પણે એમ સમજવા લાગે કે આ વિચારો તો મારા મનમાં પણ હતો અને આ પ્રકારનો શેઅર કહેવો શાયર માટે સરળ છે. પરંતુ પોતે પ્રયાસો કરી એવો શેઅર કહેવા બેસે તો ન લખી શકાય." ૧૪

સંદર્ભ :

૧. 'ગઝલવિશ્વ' સં. રાજેશ વ્યાસ - અંકિત ત્રિવેદી ડિસે. ૨૦૦૭ વર્ષ : ૧ અંક : ૪ પૃ. ૬૪
૨. ફિરોઝુલ લુગાત પૃ. ૮૨૫
૩. ઉર્દૂ-હિન્દી શબ્દ કોશ પૃ. ૬૭૯
૪. નુરુલ લુગાત ભાગ ૩ પૃ. ૪૦૨
૫. મિરબાહુલ લુગાત (અરબી) પૃ. ૪૦૩
૬. વિવેચક પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોર લે. ડૉ. હર્ષદ ત્રિવેદી પૃ. ૨૮-૨૯.
૭. એબન પૃ. ૨૯
૮. ઉર્દૂ-હિન્દી શબ્દ કોશ પૃ. ૫૨૮
૯. ફિરોઝુલ લુગાત પૃ. ૧૨૮૬
૧૦. નુરુલ લુગાત પૃ. ૪૦૨
૧૧. એબન પૃ. ૪૦૨
૧૨. ફિરોઝુલ લુગાત પૃ. ૮૨૪
૧૩. ઉર્દૂ-હિન્દી શબ્દ કોશ પૃ. ૬૭૯
૧૪. મુહાસિને કલામ : હસરત મુહાની પૃ. ૬૧

સરલતા સે કયા અભિપ્રાય હૈ

સરલતા એક સાપેક્ષ વસ્તુ હૈ। વહી કવિતા જો એક વિચારક કી વૃષ્ટિ મેં કેવલ સહજ-સરલ પ્રતીત હોતી હૈ ઓર જિસકા અર્થ ડસકે મસ્તિકા મેં એક વાર સુનને સે અંકિત હો જાતા હૈ ઓર જો ગુણ કવિ ને ડસમેં રસા હો ડસે તુરન્ત સમઘ લેતા હૈ, એક સામાન્ય વ્યક્તિ ડસે જાનને ઓર ડસકે ગુણોં કો સમઘને મેં અસમર્થ હોતા હૈ। ડસી પ્રકાર એક સાધારણ કોટિ કી કવિતા, જિસે સુનકર કુષ્ટિત રત્નિ કા અપદ્ અધિક્તિ ડછલ પડતા હૈ ઓર ઝૂમને લગતા હૈ, એક ડચ્ચ કોટિ કા વિચારક ડસે સુનકર નાક ચઢા લેતા હૈ ઓર ડસે એક નિકુષ્ટ, સસ્તી ઓર ઘટિયા તુકબંધી કે અતિરિક્ત કુચ્છ નહીં સમઘતા। હમારે વિચાર મેં એસી સાદગી કો જો નિકુષ્ટતા ઓર ઘટિયાપન કે ડર્જેં તક પહેંચ જાયે, સાદગી કહના માનો સાદગી કા નામ બદનામ કરના હૈ। એસી રચનાઓં કો સરલ કાવ્ય નહીં, અપિતુ ઘટિયા કવિતા કહા જાયેગા। કિન્તુ એસી રચનાઓં, જો ડચ્ચ ઓર મધ્ય કોટિ કે લોખોં કે વિચાર મેં સહજ-સરલ હોં ઓર નિમ્ન કોટિ કે વ્યક્તિ ડનકા વાસ્તવિક ગુણ સમઘને મેં અસમર્થ હોં, ડનહેં સાદગી કે ડાયરે મેં સ્થાન લેના ચાહિયે। યહ સત્ય હૈ કિ જો ડસામ રચનાઓં એસી સ્પષ્ટ ઓર સુબોધ હોં કિ ડનહેં ડચ્ચકોટિ સે લેકર નિમ્નકોટિ તક કે પ્રત્યેક વર્ગ ઓર પ્રત્યેક સ્તર કે લોચ સમાન રૂપ સે સમઘ સકે ઓર ડનસે એક-સા જ્ઞાનન્દ પ્રાપ્ત કર સકે, ડનહેં સાદા ઓર સરલ કહલાને કા અધિક અધિકાર હૈ।

(મુકદ્દમ-એ-શે'રો શાયરી - 'હાલી' પૃ. ૪૬)

‘મરીઝ’ની ગઝલમાં જીવનલક્ષી અભિગમ

● હરીશ વટાવવાળા

મરીઝ એક નમ્ર વિવેકી અને મોટા ગજના ગઝલકાર હતા. તેમની ગઝલોમાં ભાવ, અભિવ્યક્તિ અને જીવનલક્ષી અભિગમનું અનેરું લાવણ્ય પ્રકટ થયું છે. મરીઝની ગઝલ એ એમના જીવનની અંગત અનુભૂતિની આરસી છે. એમની ગઝલોમાં પ્રવેશ કરીએ ત્યારે ‘સૈફ’ પાલનપુરીએ કહેલા એમના માટેના આ શબ્દો સાચા ઠર્યા છે : ‘મરીઝ’ તો ગુજરાતી ગઝલના ‘ગાલિબ’ છે.’ ત્યારે એ પણ જાણતા નહીં હોય કે ‘ગાલિબ’ની જેમ એમનો મિત્ર ‘મરીઝ’ જીવતે જીવ ઉપેક્ષિત થશે અને હયાતી બાદ અમરત્વ પામશે. એમણે એમના જીવનમાં જે અનુભવ્યું એજ એમની ગઝલોમાં ઉતરી આવ્યું છે. શારીરિક, માનસિક અને આર્થિક સ્થિતિ નબળી. ઘરમાં અને બહાર પણ દારુણ અને દયાજનક વાતાવરણ આમજનો અને કહેવાતા મિત્રોની સતત અવગણના. તેમાંય ખાસ તો ગુજરાતી ગઝલ લખતા તેમના સમકાલીન કવિઓ, ગઝલકારો, લેખકો અને વિવેચકો માત્ર બે ચોપડી ભણેલા ‘મરીઝ’ને ક્યારેય પણ આ લોકોએ બિરદાવ્યા નથી, કોઈ સાહિત્યિક કે સામાજિક સંસ્થાઓએ એવોર્ડથી નવાજ્યા નથી.

સતત ઉપેક્ષા અને અવગણનાને કારણે તેઓ દારુના વ્યસની થઈ ગયા. તેમનો જીવન જીવવાનો અભિગમ જો કે આશ્ચર્ય પમાડે એવો હતો. શરાબ એ તેમનો શોખ નહિ, પણ મજબૂરી હતી. તેમણે એમની એક ગઝલના શેરમાં કહ્યું છે :

‘હું ખુદ અગર પીઈં તો ભયંકર ગુનો બને,
દુનિયાના લોક રોજ મને ઝેર પાય છે.’

શરાબ પીવો, સીગરેટ પીવી, બધાથી નોંખી તરી આવે એવી જીવનશૈલી, એમની આંખોમાંથી તરી આવતી બાળક જેવી નિર્દોષતા, અલ્પ શિક્ષણ હોવા છતાં પણ જ્ઞાની. જે તેમની ગઝલોમાં રહેલા મિજાજ, શબ્દ પ્રયોજન, ઇંદોબદ્ધતાની ચૂસ્તતા ખાસ દયાનાર્હ બને છે. તેમણે જ કહ્યું છે :

‘ગઝલના ક્ષેત્રમાં હું મહા મહેનતે ગોઠવાયો છું. એક તો ઓછું ભણેલો; ભાષા, વ્યાકરણ અને જોડણીનું ખાસ જ્ઞાન નહીં, માત્ર ઊર્મિ, સંવેદન, અનુભૂતિ અને અવલોકનના બળ ઉપર ગઝલોનું મેં સર્જન કરેલું છે અને તે તમારી સન્મુખ હાજર છે. સરળ કાફિયા, રદીફ અને વજનનો મેં શરૂઆતથી જ આગ્રહ રાખેલો છે અને એજ પ્રમાણે ગઝલ જેનો ભાર ઊંચકી શકે એવા યોગ્ય શબ્દોનો ઉપયોગ કરવો મેં હંમેશા જરૂર માન્યું છે.’
(‘આગમન’ પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૬૮)

ગઝલ શિરોમણિ ‘મરીઝ’ ને જોતાં એમનું વ્યક્તિત્વ સાવ નબળું અને સુકલકડી શરીર ઉપર કોટ અને અંદર લાંબી બાંયનું શર્ટ, વધુ પડતો ખુલ્લો લેંઘો અને પગમાં ચપ્પલ. આંખે ન જોઈ શકાય તેવાં ચશ્માં, બોલે તો અવાજમાં સુરતી વ્હોરાશાઈ લઢણ, સુરા અને સિગરેટના વ્યસનથી ટી.બી. અને દમના કાયમી દર્દી. પ્રભાવહીન અવાજથી નબળી રજૂઆત. આ બધાં પાસાંએ એમનું વ્યક્તિત્વ નબળું હતું. તેમની સમૃદ્ધ ગઝલની રજૂઆત નબળી હોવાને કારણે ગઝલને ધ્યાનથી સાંભળનારા અને ગઝલમાં ઊંડી સમજ ધરાવતા શ્રોતાઓ જ તેમની ગઝલને માણી શકતા અને દાદ આપતા.

તેઓ રૂઆબદાર અને ઠોસબદ્ધ રીતે એમની ગઝલ વિશે કહે છે :

‘મારા કવનનું આટલું ઊંડું મનન ન કર,
કંઈ યાદ રહી જશે તો ભૂલાવી નહીં શકે.’

એમનામાં એમની ગઝલ ઉપર આટલો બધો લગાવ અને વિશ્વાસ હતો. જે એમની ગઝલ દ્વારા જ આપણે જાણી શકીએ છીએ. જીવન જીવવાની રીત પણ તેઓ રૂબાઈ દ્વારા સમજાવે છે.

શ્રદ્ધાની અસર, કાર્યની તારીર સમજ,
દિલ રાખ નિખાલસ અને ગંભીર સમજ.
તકદીરના સાફલ્યને તદબીર ન માન,
તદબીરની નિષ્ફળતાને તકદીર સમજ

મરીઝે એમના જીવનકાળ દરમિયાન ઘણું ઘણું સહન કર્યું છે, ઘણું ઘણું અનુભવ્યું છે. આ અનુભૂતિની પીડા જ એમની ગઝલમાં વિશેષ રંગ લાવી છે. એમણે જોયું કે સત્ય પણ આવરણ ઓઢીને ફરે છે. આ બુરખામાંથી સત્ય બહાર લાવવું ઘણું અઘરું છે. ત્યારે એ સમજ્યા કે એ મિત્રોથી, સગાંથી, શિષ્યોથી છેતરાયા છે ! ત્યારે એમણે આ શેઅર લખ્યો :

‘હૃદયનું રક્ત, નયનનાં ઝરણ, જીવનનો નિચોડ,
ભળે તો ગઝલોમાં આવે છે તરબતર બાબત.

ગઝલને સિદ્ધ કરવી એટલી બધી સહેલી નથી. એની પાછળ તો આખું જીવન સમર્પિત કરી દેવું પડે છે. ત્યારે જ ગઝલ હાથવગી થાય છે.

‘મરીઝ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યને જે ગઝલો પ્રાપ્ત થઈ છે એની સિદ્ધિ જ એ છે કે ભાવકોને કયાંક ને કયાંક કોઈ રીતે એમની જ વાત થતી હોય તેવો અનુભવ થાય છે, અહેસાસ થાય છે. ‘મરીઝ’ કયાંય પોતાની અંગત વાત કરતા નથી; બલકે ભાવકના

મનની જ વાત કરતા હોય એવી અનુભૂતિ ભાવકને સતત થયા કરે છે. અને ભાવક ગઝલના વિવિધ રસમાં તરબોળ થઈ જાય છે. ભાવકને ક્યારેય ખબર નથી પડતી કે બે ચોપડી ભણેલો આ સર્જક સામાન્ય વ્યવહારમાં રોજ બરોજ બોલાતી ભાષામાં કહેવાતી વાત ગઝલરૂપે સાંભળી રહ્યા છે. કોઈ પણ કવિ આનાથી વિશેષ શું સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે ? વગર ઓળખાણે પાઠ્યપુસ્તક સુધી, વિના સિફારસે મુશાયરાઓ સુધી, વિના ચાપલુસીએ ગાયકો સુધીની તમામ હદ વટાવી આમ જનતાના હૃદય સુધી પહોંચી શકનાર ‘મરીઝ’ સાચા અર્થમાં અદ્વિતીય ગઝલકાર સિદ્ધ થઈને જ રહ્યા’ (‘ગઝલ શિરોમણિ ‘મરીઝ’ : ગુલામ અબ્બાસ ‘નાશાદ’ : ૨૦૦૫ : પૃ ૪૧); પરંતુ મરીઝ ખુદ કહે છે :

‘મહેફિલો મારા ઐશનો પરદો બની ગઈ ‘મરીઝ’,
કોઈ નથી એ જાણતું દિલ બહુ બેકરાર છે.’

મરીઝે પોતાના કાવ્ય સર્જનને કોઈ વિષય કે અંગત ઇચ્છાની સીમામાં સીમિત નથી કર્યું, પરંતુ સામાન્ય ઘટનાચક્રી તત્ત્વજ્ઞાનની સીમા વાસ્તવિકતાથી દાર્શનિક બનાવી છે. સીધા સરળ શબ્દો, રોજ બરોજનાં ઉચ્ચારણ, ચકોર અવલોકન શક્તિ અને સંવેદનશીલ અનુભૂતિ દ્વારા અદ્વિતીય અને મનનીય ગઝલો રચનાર આ સર્જક મોટાગજના ગઝલકાર તરીકે ભાવકોએ પ્રથમ સ્વીકાર્યા અને ત્યારબાદ વિવચકોએ અને તત્કાલીન કવિઓએ સ્વીકાર્યા એ જ તો ‘મરીઝ’ની ઉપલબ્ધિ છે.

ભૌતિક સુખ અલ્પ હોવા છતાં પણ ‘મરીઝ’ એમની ગઝલમાં અમીર હતા. જીવનની વિષમતાઓએ એમને નિરાશ કર્યા ત્યારે એમની ગઝલ એમનો વિસામો બની. એણે ‘મરીઝ’ને દિલાસો આપ્યો. તેઓ કહે છે :

‘બસ દુર્દેશનો એટલો આભાર હોય છે,
જેને મળું છું, મુજથી સમજદાર હોય છે.’

‘મરીઝ’ માનવીય ગુણોથી છલોછલ હતા. કોઈ એમની અવગણના કરે, અપમાન કરે તો પણ એમનામાં રહેલી ઊર્મિશીલતાથી એ અવગણનાને પણ આવકારતા હતા. તેઓ ઊર્મિ પ્રધાન અને લાગણીશીલ કવિ હતા. એનો પરિચય આપણને એમની નાસમજ ઉંમરમાંથી મળી રહે છે. મરીઝ એ અપરિપકવ ઉંમરમાં એમના જ કુટુંબની નજીકના જ સગાની નાબુક યુવતીને દીલ દઈ બેઠા. વહોરા સમાજમાં આ સંબંધોનો બાધ પણ નથી. પરંતુ, ‘મરીઝ’ના અસામાન્ય દેખાવ અને ઓછા ભણતરને કારણે યુવતીના પિતાને એમનામાં કોઈ જ પ્રતિભા ન જણાતાં આ સંબંધનો અસ્વીકાર કર્યો. આ અસ્વીકારે ગુજરાતી સાહિત્યને મોટાગજનો ગઝલકાર પ્રાપ્ત થયો. આ વિરહની વેદના એમનાથી સહન ન થઈ અને તેમના હૃદયે આકંદ કરતાં કહ્યું :

‘દુનિયામાં કંઈકનો હું કરજદાર છું ‘મરીઝ’,
ચૂકવું બધાંનું દેણ જો અલ્લાહ ઉધાર દે.’

અહીં આકંદ પણ નમ્રભાવ સાથે પ્રકટે છે. અહીં આકંદ છે, આક્રોશ નથી. જે પરિસ્થિતિ છે તેને જ નિભાવી લેવાની છે. એ તેમની ઉમદા સમજ છે. સહન કરવું એ તેમનો સ્વભાવ છે. એટલું જ નહિ, અનુભૂતિનો ધ્વનિ એમાંથી પ્રકટતો સાંભળી શકાય છે. સારથે જ અનુભૂતિ વગર સાચી અને ઉત્તમ ગઝલ લખી શકાતી નથી. તેમની આ નમ્રતા એમને ક્યાં સુધી લઈ જાય છે તે જુઓ :

‘બસ એટલી સમજ મને પરવરદિગાર દે,
સુખ જ્યારે જ્યાં મળે ત્યાં બધાના વિચાર દે’

સંત-મહાત્મા જેવી આ વિચારસરણી સામાન્ય ભાવકનો સંદેશ બની જાય છે. જગતના સુખી માણસો ‘મરીઝ’ની આ વિચાર સરણીને અનુસરે તો આખું નહિ, તો અડધું જગત તો સુખી થઈ જ જાય ! કવિ પોતાના સ્વમાનને પણ નમ્રભાવે પ્રકટ કરે છે :

‘સૌ પથ્થરોના બોજ તો ઉંચકી લીધો અમે,
અમને નમાવવા હો તો ફૂલોનો ભાર દે.’

એક સંત કરતાં પણ વિશેષ મહાનતા અહીં પ્રકટ થાય છે. એમણે ‘પથ્થરો’ અને દુઃખના પ્રતીક તરીકે કલ્પના કરીને કડવી છતાં સત્ય વાસ્તવિકતાને પ્રકટ કરી છે. આ નમ્રતા એમને ક્યાં સુધી લઈ જાય છે તે જુઓ :

‘પીઠામાં મારું માન સતત હાજરીથી છે,
મસ્જિદમાં રોજ જઈ તો કોણ આવકાર દે ?’

ઇશ્વરને બે હાથ જોડી નમન કરવાથી કે મસ્જિદમાં રોજ પાંચ સમયની નમાઝ પઢવાથી કંઈ ખુદા રાજ થતો નથી. જ્યાં સુધી તમારું મન અને હૃદય શુદ્ધ નથી. એક બાળક જેવી નિખાલસતા આપણે પાછી લાવી શકવાના હતા ? જો એ પાછી લાવીએ તો જ ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલે જ તો બાળકને ઇશ્વરના ફરિસ્તા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ સંદર્ભે ‘મરીઝ’ કહે છે :

‘જો એ ખબર પડે તો મજા કેટલી પડે,
ઇશ્વર જગતમાં કોનો તરફદાર હોય છે.’

પરંતુ -

‘કેવો ખુદા મળ્યો છે મને શું કહું ‘મરીઝ’
પોતે ન દે બીજાની કને માગવા ન દે.’

એક સંત જેવી નિખાલસતા અને સૂઝી વિચારો એમની સરળ બાની દ્વારા એમની ગઝલમાંથી પ્રકટે છે. સાવ સરળ અભિવ્યક્તિ તેમનામાં સહજ હતી. તો સંન્યાસી જેવી ત્યાગભાવના બળવત્તર થઈને તેમનામાંથી પ્રકટતી હતી. આવા ગુણાનુરાગી હોવા છતાં માત્ર સુરાપાનના અવગુણે એમને અસામાન્ય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરતાં રોક્યા. અહીં ‘ગાલિબ’ની ગઝલની એક પંક્તિ કહેવાનું મન થઈ જાય છે :

‘તુઝે હમ વલી સમજતે જો ન બાદાખ્વાર હોતા’
‘અર્થાત્ : જો તું શરાબી ન હોત તો અમે તને સંત સમજતે’

જ્યારે વ્યક્તિ પોતાની અંગત કહી શકાય એવી વ્યક્તિઓથી તરછોડાય છે, એની વારંવાર અવગણના થાય છે ત્યારે તે વ્યસન તરફ વળે છે. આ વ્યસન એની જીવન જીવવાની શૈલી બની જાય છે. તેઓ આ જીવન શૈલીને સ્વીકારતાં એમની પોતાની જિંદગી વિશે કહે છે :

‘બરબાદ થઈ ગઈ છતાં પોતાની ચીજ છે,
આ મારી જિંદગી હજી મારી છે જિંદગી.’

આ સંદર્ભે ‘નાશાદે’ સરસ, સાર્યું અને ચોટદાર રીતે કહ્યું છે : ‘જિંદગી માત્ર અટકળના ધુમ્મસમાં છુપાયેલી શ્રદ્ધા છે. દંભ અને દેખાવના ભપકાને બાદશાહ સવારી સાથે સરખાવનાર કવિ પોતાની કલ્પનાને પણ મશકરી ગણાવે છે. છતાં શ્વાસની માયામાં જીવન સિવાય પોતાનું કશું નથી. એ અહેસાસ સાથે ‘જીવવા મળે તો બહુ પ્યારી છે જિંદગી’ અને ‘આ મારી જિંદગી હજી મારી છે જિંદગી’નું ફિલોસોફિક કથન રજૂ કરી ગઝલની દર્દમયી રંગીનતા કવિ બક્ષી શક્યા છે...’ (ગઝલ શિરોમણિ : ‘મરીઝ’ : પૃ:૭)

તેમના કેટલાક મિત્રોએ/શિષ્યોએ તો તેમની ગરીબીની મજબૂરીનો લાભ લઈને એમની ગઝલો પોતાના નામે કરી લીધી હતી ! મરીઝે આવા વિરોધી મિત્રોને સંબોધીને એક શેઅરમાં કહ્યું છે તે પણ મિત્રોની અદબ જાળવીને !

‘મરીઝ’ આવું સુંદર લખે અમને શક છે,
બીજાની કને એણે કાવ્યો લખાવ્યાં.’

‘મરીઝ’ની આ કબુલાતમાં આપણને એમની સરચાઈના દર્શન થાય છે. એમણે મિત્રોનો, શિષ્યોનો પક્ષ લઈને બખુબી એ જુઠું પણ બોલી શકે છે. એ જુઠામાં રહેલી સરચાઈ ‘મરીઝ’ કેટલી હદે લઈ જાય છે. તે જુઓ :

‘મિત્રો ખુદા પરસ્ત મળ્યા છે મને ‘મરીઝ’,
સોંપે છે દુઃખના કાળમાં પરવરદિગારને.’

જેની ખુદાપરસ્તિ લોહીના લયમાં ઓતપ્રોત થઈ ગઈ છે. એ મિત્રોને પણ ખુદાપરસ્ત માનતા હતા. ‘આપણે કોઈનું ખોટું ન કરીએ તો ઈશ્વર પણ આપણું કશું જ બગાડી શકતો નથી.’ આ માન્યતા ‘મરીઝ’ની હતી; પરંતુ એ સમજી શક્યા ન હોતા કે ‘જેવા આપણે છીએ એવું જગત હોતું નથી.’ ‘આપણે સીધા તો જગત સીધું.’ એ માન્યતા જ ખોટી છે. સીધા માણસને પણ જગત વિશેષ કનડતું હોય છે, પીડતું હોય છે, દુઃખી કરતું હોય છે. જગતને માપવા માટે ‘મેજર ટેપ’ની જરૂર નથી; પરંતુ દૃષ્ટિની જરૂર છે. અફસોસ એ છે કે ‘મરીઝ’ પાસે એ દૃષ્ટિ ન હતી. એટલે જ તો મિત્રો, આસજનો, શિષ્યો એમને સતત પીડતા રહ્યા છે. તેમ છતાં ‘મરીઝ’ એમ સમજતા હતા કે :

‘હવે કશો જ કયામતનો ડર રહ્યો ન ‘મરીઝ’,
હું જઈ રહ્યો છું જગતને હિસાબ આપીને.’

‘મોહસીન, આઈ એમ ગોઈંગ’ કહેનાર ‘મરીઝ’ તેમની અંતિમ ક્ષણે પણ ઓર્થોપેડિક ડૉક્ટર મહેતાને કહે છે :

‘એની કને ન માગ ગજથી વધુ જીવન,
એક પળ એ એવી દેશે વિતાવી નહીં શકે.’

કહેનાર ‘મરીઝ’ની અંતિમ ક્ષણો ઘણી નાજુક પળમાં વીતી હતી. જેનું જીવન જ ગઝલના લયમાં પ્રવાહિત હતું એવા ગઝલ શિરોમણિ ‘મરીઝ’ ઓક્ટોબર ૧૯૮૩ની ભીની સવારે પોતાના નિવાસસ્થાન ‘રાહત’ એપાર્ટમેન્ટ, ન્યૂ મિલ રોડ, ફૂર્લા, મુંબઈ માંથી કોઈ કામ અંગે નીકળ્યા ત્યાં જ એમની નજીકથી પૂરપાટ દોડતી રિક્ષા પસાર થતાં થોડાક પાછા ડગ માંડ્યાં ત્યાં જ કોઈ કાપડના ટુકડા ઉપર પગ પડતાં તેઓ લપસ્યા અને પરિણામ એ આવ્યું કે, તેમના થાપાનું હાડકું તૂટી ગયું. ઈલાજ માટે એમને ઘાટકોપર હોસ્પિટલમાં દાખલ કરાયા. ત્યાં થાપાનું ઓપરેશન થયું. ઓપરેશન સફળ પણ થયું આમજનોના ચહેરા ઉપર ખુશી આવે ન આવે ત્યાં તો ‘મરીઝ’ સાહેબે કહ્યું : ‘મોહસીન, આઈ એમ ગોઈંગ’ અને ખરેખર ૬૭ વર્ષની ઉંમરે અબ્બાસ અબ્દુલ અલી વાસી (જન્મ તા. ૨૨-૨-૧૯૧૭ -) ૧૯-૧૦-૧૯૮૩ એ બપોરે બે વાગ્યે અંતિમ શ્વાસ લીધા. અંતે એ ખુદા ને પણ કહેતા ગયા કે :

‘દુનિયામાં મને મોકલી પસ્તાયો હતો તું,
મૃત્યુનું બહાનું કરી આ પાછો ફર્યો લે.’

સંદર્ભ : ‘ગઝલ શિરોમણિ : ‘મરીઝ’ : ગુલામ અબ્બાસ ‘નાશાદ’ : ૨૦૦૫

વેદનાથી મુક્ત એવી પળની ઝંખનાની ત્રિપટી

● રમેશ આચાર્ય

નથી

ક્યાંય પણ ધુમ્મસ નથી, ઝાકળ નથી
ચોતરફ નિસ્તબ્ધતાનું રાજ છે
ને ગગનમાં એક પણ વાદળ નથી
સાંત્વન માટે અહીં મૃગજળ નથી
ઊંટ દાઝી જાય એવી રેત છે
કાફલા પાસે શરાબી છળ નથી
ફીણ છે બસ ફીણ વડવાનળ નથી
ખારવાઓ તે છતાં ભયભીત છે
ને કહે છે બાવડામાં બળ નથી
આંખ કોરીઘબ્બ છે કાજળ નથી
છાતીએ છે નીલવર્ણી છૂંદણાં
પણ હથેળીમાં તો એકે સળ નથી
માંડવો બંધાય એવું સ્થળ નથી
લાલ સાફો ક્યારનો ઊભો જ છે
બેય ખાલી હાથ છે શ્રીફળ નથી
વેદનાથી મુક્ત એવી પળ નથી
માંછલા સારે છે આસું કે મ કે
આજ દમચંતીની સાથે નળ નથી.

- એસ. એસ. રાહી

વિસંગતિ - વિરોધાભાસ એ જીવનનું વ્યાવર્તક લક્ષણ છે. જિંદગીમાં છે અને નથી. જિંદગી વિરોધાભાસોથી ભરેલી છે. વિરોધાભાસોની આ તીવ્રતા એક તરફ જિંદગીને જીવવા લાયક બનાવે છે. તો બીજી તરફ તે જ જિંદગીને જીવવું મુશ્કેલ બનાવે છે. પીડાકારી બનાવે છે.

એક વાતાવરણ રચાયું છે એમાં ચોતરફ નિસ્તબ્ધતા છવાયેલી છે. ધુમ્મસ કે ઝાકળ બેમાંથી એકેયની પણ ઉપસ્થિતિ નથી. ફક્ત આટલું નથી. આકાશમાં નજર નાંખો ત્યાં લગી એકપણ વાદળ દ્રષ્ટિગોચર થતું નથી. આમ એક વિશિષ્ટ વાતાવરણ આરંભિક બંદમાં જ ખડું કરવામાં 'રાહી' સફળ થયા છે. છે-નથી-ની વિશિષ્ટ દુનિયામાં ત્રિપટીના પ્રથમ બંદથી આપણે પ્રવેશ કરીએ છીએ.

જિંદગીની સફર અવિરત ચાલુ છે. માર્ગમાં પાણી આવશે એવી આશા તો રાખવી વ્યર્થ છે. પણ, મૃગજળ મળશે એવું સાંત્વન પણ રાખી શકાય એમ નથી. ઘણી વિષમ પરિસ્થિતિ છે. ઊંટ રણનું વાહન ગણાય છે, રેતીને એ સહન કરી શકે છે. પણ, તે દાઝી જાય તેવી ચોતરફ બળબળતી રેત છે. કાફલો તો મંઝિલે જવા ચાલી નીકળ્યો છે. તે મંઝિલે પહોંચશે કે કેમ તે નક્કી નથી. એટલું જ નહિ, તેને મંઝિલે પહોંચવા માટે ધ્યેય માટેનો એક જાતનો શરાબી નશો, કેફ હોવો જોઈએ તે પણ નથી. કેવી વિષમ પરિસ્થિતિ ? આ ત્રિપટીમાં કાફલો, મંઝિલ તરફની તેની ગતિ, ધ્યેય માટેનો નશો-નિષ્ઠાનો અભાવ, આ બધાં જીવન ચિત્રો દ્વારા સર્વાંશે વિષમ પરિસ્થિતિનું એક વાતાવરણ આપણી સમક્ષ ખડું થઈ જાય છે.

બીજા બંદના ચિત્રને ત્રીજા બંદ દ્વારા સઘન કરવામાં આવ્યું છે, ઉપરના બંદમાં રણનું ચિત્ર આલેખાયું છે, તો આ બંદમાં તેવું જ સુંદર દરિયાઈ ચિત્ર દોરવામાં આવ્યું છે. રણમાં બળબળતી રેત છે તો દરિયામાં વડવાનળ છે. જે કે વડવાનળ માની લેવામાં આવે છે તે કેવળ ફીણ પણ હોય એવું બની શકે. વડવાનળનો કાલ્પનિક ભય ખારવાઓને પીડે છે, સતાવે છે. ખારવાઓના, ખલાસીઓના મજબૂત બાવડાં વડવાનળના ભયથી બળહીન બની ગયાં છે. જે બાવડાના બળથી ખલાસીઓ અભયપણે દરિયો ખૂંટી વળતા હતા તે જ ખલાસીઓ ફીણને વડવાનળ સમજી ભયભીત થઈ નિર્વિચર થઈ કાંઠે ઊભા છે. જીવન સંગ્રામમાં ખરે સમયે હિમ્મત ચાલી જાય, તાકાત ખૂટી પડે તેવા સંજોગો ઊભા થયા છે. મહાભારતના યુદ્ધમાં ખરે સમયે કર્ણની વિદ્યા સરી પડી હતી તેનું અહીં સ્મરણ થાય છે.

નાના બાળક તરીકે આંખ ખોલે છે ત્યારથી તે મૃત્યુ સમયે તેની આંખ મીંચે છે એ દરમિયાન માણસ અનેક સ્વપ્નો જુએ છે, પણ અહીં તો આંખ સાવ કોરી ઘબ્બ છે. તેમાં કોઈ સ્વપ્નો નથી, એટલું જ નહિ, કાજળ પણ નથી, આંખ નહિ, જાણે રમવાની કોડીઓ. આંખો કોરી છે પણ, છાતીમાં નીલવર્ણાં છૂંદણા જેવી આશાઓ અરમાનો ભર્યા છે. આ આશારૂપદ સ્થિતિ છે, પણ તે અરમાનો પૂરા થવા આડે એક વિઘ્ન છે. શુભ ભાવિ બતાવતી હોય તેવી એક પણ રેખા હથેળીમાં નથી.

હસ્ત રેખા 'રાહી'ની ગઝલમાં વિવિધ રીતે આવે છે. તેમના એક શેઅરમાં તે આ રીતે આવે છે :

હસ્તરેખાને ઉદાસી પાઈ દો
સ્પર્શની મેંદી ઊગી છે હાથમાં.

હાથમાં સુખની રેખા પડી હોય તો પણ તકલીફોનો અંત આવતો નથી. આ વિશ્વમાં એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ ગઈ છે કે શુભ પ્રસંગો ઉજવી શકાય એવું કોઈ સ્થળ ક્યાંય બચ્યું નથી. એવા યોગ્ય સ્થળની પ્રતીક્ષામાં ક્યારનો લાલ સાફો ઊભો છે. શ્રીફળ માટે બંને હાથ ખાલી રાખ્યા છે. તેઓ તો તૈયાર છે. સમ-નિયમ પરિસ્થિતિ આલેખતી-ગૂંચતી આ ત્રિપદીમાં કવિ અંતિમ બંદથી એક નિષ્કર્ષ પર આવે છે કે આ દુનિયા દુઃખમય છે. કોઈપણ વેદનાવિહિન નથી. નળે માછલા માર્યા હતાં પણ તે દમયંતિના હાથમાં મૂકાતાં જ સજીવન થયા એવી વેદનાગ્રસ્ત પળોને જીવંત બનાવે, જીવવા યોગ્ય બનાવે એવી દમયંતી ક્યાં ? દમયંતીની ખોટ સાલે છે.

છેલ્લો બંદ થોડો સંદિગ્ધ છે. પણ તેમાં કવિ ઉપર્યુક્ત પુરાકલ્પન દ્વારા મૃત પળને જીવંત બનાવે તેવી દમયંતીની શોધમાં છે તેવું કહેવા તાકે છે તેમ જણાય છે.

અહીં આપણે કવિનું સર્જન કર્મ જોઈએ તો ગઝલની બે પંક્તિના શે'રને બદલે તેઓ ત્રિપદી રચે છે. સ્વ. આઝમ કરીમીએ ત્રણ ત્રણ પંક્તિઓની ત્રિપદી બનાવેલી તે તંતુ અહીં આગળ ચાલે છે. બે પંક્તિના શે'રમાં કવિને અભિવ્યક્તિની જે સંકડાશ અનુભવવી પડે છે તે અહીં ભોગવવી પડતી નથી. ગુજરાતી ગઝલ - સાહિત્યમાં આવી ત્રિપદી શયદાયુગમાં રચાતી હતી. જેમાં મસ્ત હબીબ સારોદીનું નામ ઉલ્લેખનીય છે. 'રાહી' દ્વારા એવી વિશિષ્ટ ત્રિપદી આપણને સાંપડે છે તે આનંદની વાત છે અને આ ત્રિપદી દ્વારા ભાવ - અભાવના સનાતન દ્વન્દ્વને નિરૂપવામાં તેઓ સફળ રહ્યા છે, એ વિશેષ સંતોષની વાત છે.

આપને 'શહીદિ ગઝલ' ગમ્યું હોય તો તેનું વાર્ષિક લવાજમ
રૂ. ૨૦૦/- ભરીને આજેજ તેના સભ્ય થઈ જાવ અને
મિત્રોને પણ સભ્ય બનવા આગ્રહ કરી સહકાર આપો.

તગઝ્ઝુલ - ગઝલનો રંગ

● શહાબ સરમદી ● અમૃત 'ઘાયલ'

('શહીદિ ગઝલ'ના જૂન-ઓગસ્ટ ૨૦૦૭ અંકમાં 'ગઝલમાં તગઝ્ઝુલ : વિવાદનો ઉકેલ' શીર્ષકથી એક સંશોધન લેખ ઉર્દૂ-ગુજરાતીના અસંખ્ય સંદર્ભો સાથે પ્રકાશિત થયો હતો. જેણે ઠીક ઠીક ચર્ચા જગાવી હતી. તાજેતરમાં એક મિત્રે મકરંદ દવે સંપાદિત 'ગઝલ' સામયિકનો ૧૯૭૬માં પ્રકાશિત થયેલો બીજો અંક આપ્યો હતો. જેમાંથી આ લેખ અહીં પુનઃ પ્રકાશિત કરાઈ રહ્યો છે. 'શહીદિ ગઝલ' તગઝ્ઝુલને 'પ્રણયરંગ' કહ્યો હતો. 'ઘાયલ' પણ લેખના અંતે એ જ તારણ પર આવે છે.) - સંપાદક

ગીત કોને કહે છે ? ગઝલ એટલે શું અભિપ્રેત છે ? આ પ્રશ્નો નવા નથી; પરંતુ એના ઉત્તર નવેસરથી આપવામાં આવે છે. એટલા માટે કે ગીત અને ગઝલ આ ઉભય કાવ્યપ્રકાર હવે બુલંદીના ન જાણે કેટલાં સીમાચિહ્ન વટાવી અહીં આવી ચડ્યાં છે ! હવે ગીત પર ગેયતાના અને ગઝલ પર વિષયના બંધનો લાદી શકાતાં નથી. આમ જોઈએ તો આ બન્નેના રંગ અને ઢંગ (મિજાજ-ઓ-કિદાર) પ્રથમ જેવા હતા, હજી એ તેવા જ છે; પરંતુ શાયરી જેમ જીવનને કસનારી (જિન્દગી આઝમાઈ) છે તેમ સમયને નાણનારી (ઝમાના ખેઝી) પણ છે. પરિણામે ગીત અને ગઝલ જેમ જીવનના પ્રત્યેક વરદાન અને કસોટીથી પ્રભાવિત થતાં રહ્યાં છે, તેમ જીવન અને સમયની સાથે ઊભરતાં, નિખરતાં રહ્યાં છે.

આ જ 'ચિત્રોએ' આ વિષયમાં એક વિશેષ પરિમાણ નિર્માણ કર્યું છે. અને (ભલે પ્રયોગ રૂપે) ગીતને ગઝલનાં અને ગઝલને ગીતના ભળતા રંગઢંગ અર્પીને પણ દૂર સુધી રસ્તો બતાવ્યો છે. હવે ઈશક અને ચાહત, ખ્યાર અને મહોબ્બત, દીપક અને શમા, પતંગ અને પરવાના, આરઝૂ અને આશા, ગુબાર અને શૂલ, કળી અને ઉપવન જેવાં કાવ્યનાં માત્ર પ્રતીકો જ નહીં, પરંતુ મનન અને કથનના ઢંગ ન તો શુદ્ધ ગઝલ જેવાં છે, ન તો વિશુદ્ધ ગીત જેવાં.

'દીવારે દિલપે ઊભરા બીતે દિનોંકા સાયા,
ભૂલી હૈ બાત કોઈ ઈતના તો યાદ આયા.'

આ ગીતનાં ચરણ છે. -

'દિવાના મુઝસા નહીં ઈસ અંબર કે નીચે
આગે હૈ કાતિલ મેરા ઓર મેં પીછે પીછે.'

આ એ ગીતના બોલ છે -

‘ઇસ તરહ, હમ તેરે બિન જી ના સકેગેં સનમ !’

અથવા

‘ઇક તો બહારોં કી ઋત પિયા કાતિલ,
ઉસ પે ગઝબ ચે કે મિલ ગયે દો દિલ.’

આ પણ ગીતના જ બોલ છે.

સનમ, બહાર, કાતિલ અને દિલ ભલે ગઝલની શબ્દાવલી હોય, પરંતુ ઋત અને પિયા, તથા નવા લય અને નવા નક્કર ઢાળે (ઇકાઈ આહંગ) એને ગીતના જ વાધા પહેરાવ્યા છે. આટલું જ નહીં, ગીતોમાં પ્રેમ પુરૂષ દ્વારા અને ગઝલોમાં પ્રેમ સ્ત્રી દ્વારા વ્યક્ત થતો રહે છે. હવે ગીતમાં ટેક કે ગઝલમાં એક જ રદીફ કાફિયાનો પ્રબંધ પણ નિવાર્ય નથી રહ્યો; પરંતુ સળંગ (મુસલિલસ) ગઝલ જેવાં ગીત અને નાનીમોટી પંક્તિ વાળી ગીતમુખી (ગઝલનુમા) ગઝલ અધિકતર સર્વમાન્ય (મકબૂલ) થતી જાય છે ત્યાં સુધી કે હવે ગીત અને ગઝલના નિજા લહેજ એ ભિન્ન નથી રહ્યાં. આ લહેજઓને ગેયતા (ગિનાઈયત) અથવા ઊર્મિમયતાથી સાંકળવા એ અધૂરી ને ગોળ-ગોળ વાત કરવા જેવું થશે. અમે સમજીએ છીએ કે ગીત અને ગઝલમાં ગેયતા અને ઊર્મિમયતાથી એક અધિક મધુર તત્વ સમાયેલું છે. જેને માટે કોઈ યોગ્ય પારિભાષિક પર્યાય ન હોવાની આ પરિસ્થિતિમાં ‘તગઝ્ઝુલ’ કહી શકાય.

અમારી કાવ્ય-સૃષ્ટિમાં તગઝ્ઝુલ એ અતિ ઉર્જિત (આમિયા ઉલદરૂદ) અને મહત્વપૂર્ણ (માતબર) પારિભાષિક શબ્દ છે. પરંતુ એનાથી સમજવું શું ? તગઝ્ઝુલ ગઝલ કથન (ગઝલગોઈ) પૂરતું સીમિત રહી શકે જ નહીં. કેમ કે ન જાણે કેટલી વિશ્વસ્ત ગઝલો એવી પણ છે, જેમાં તગઝ્ઝુલ છે તો માત્ર નામ પૂરતું. એના પ્રમાણમાં વિશ્વસાહિત્યમાં જેને તગઝ્ઝુલના શિરમોર ગણી શકાય એવા કાવ્યોની કમી નથી. દટાંત રૂપે વેદની ઘણી ય ઋચાઓ, શેકસપિયરનાં સોનેટ, ઉર્ફીના ઘણાખરા કસીદા અથવા જયદેવ અને ટાગોરનાં ગીત. આવા કાવ્યોના પઠનથી જે આનંદ મળે છે, જે રસબોધ થાય છે એમાં સૂરીલાધ્વનિથી વિશેષતર સાર્થક શબ્દો અને કલ્પનાનું સંવેદનપૂર્ણ તત્વ વ્યંજિત અનુભવાય છે. લયથી અધિક ભાવ અને વિચારનું સંગીત એમાં સર્જનશીલ હોય છે. આ આનંદકોશમાં ધ્વનિ, વર્ણન છટાની કોમળતા અને ધૂલાવટની વિશેષતા હોય છે.

- એમાં સહુથી વિશેષ પ્રાધ્યાન્ય હોય છે. એક વ્યંજિતતા (ઈમાઈયત) અને

પ્રતિધ્વનિના ગભીરમંદ ગુંજરવનું અમારે મન તગઝ્ઝુલ એવી સામુહિક લાક્ષણિકતાનું નામાભિધાન છે જે માત્ર સભ્યતા કે સમજથી પ્રાપ્ત નથી થતી; પરંતુ શુદ્ધ પ્રજ્ઞાથી પ્રાપ્ત થાય છે. આપ આજ્ઞા આપો તો અમારા સમજવા પૂરતું માની લઈએ કે “તગઝ્ઝુલ શેર કી જબાન કો ઈસ તરહ બોલના હૈ કે વો ઈન્સાનીયત ઔર મહોબ્બત કી જબાન બન જાયે.” મીર ફરમાવે છે :

“જબ ઝિક તેરા કીજે તબ આંખ ભર આવે,
ઈસ આશકી કરને કો કહાં સે જિગર આવે.”+

- મીરાંએ કહ્યું હતું :

દેશ વિદેશ સંદેશ ન ખોંચે હુવે અંદેશા ભારી,
ગિનતા ગિનતા ઘિસ ગઈ રખિયાં અંગુરિયાં કી સારી,
અજ હું ન આયે મુરારી .....

- અમારે મન શાયરી જ્યારે આવી રીતે પ્રેમની થઈ જાય છે ત્યારે પણ તગઝ્ઝુલ રૂપ ધારણ કરે છે અને જ્યારે એ પ્રેમ અને માણસાઈની ભાષા બને છે ત્યારે પણ.

(લેખકના ‘શેરેજયસીમેં ‘તગઝ્ઝુલ’માંથી)

* તગઝ્ઝુલ = ગઝલનો રંગ ગઝલીયત.

સંપાદકીય નોંધ :

અમૃત ઘાયલે ટાંકેલા શેર મીરનો તેમના દીવાનમાં મૂળમાં આ રીતે છે :

જબ નામ તેરા લીજયે તબ ચશમ ભર આવે
ઈસ ઝિન્દગી કરને કો, કહાં સે જિગર આવે.

(દીવાને મીર સં. અલી સરદાર જફરી પૃ. ૨૦૩)

આપને ‘શહીદે ગઝલ’ ગમ્યું હોય તો તેનું વાર્ષિક લવાજમ
રૂ. ૨૦૦/- ભરીને આજેજ તેના સભ્ય થઈ જાવ અને
મિત્રોને પણ સભ્ય બનવા આગ્રહ કરી સહકાર આપો.

ગઝલમાં ચોરી કોને કહેવાય ? : એક પત્ર :

● ‘શૂન્ય’ પાલનપૂરી

આજકાલ ગુજરાતી ગઝલ ઉર્દૂ અને ફારસી ગઝલની હારેહારે જઈ રહી છે એટલે, ઘણી વાર એવું બન્યું છે કે, એક બીજાના વિચારો અંદરો-અંદર અથડાઈ ગયા છે. હજુ તો આપું કેટલુંયે બન્યા કરશે. આ કે એકલા શિખાઉ ગઝલકારો વિષે જ નથી, ‘લબ્ધપ્રતિષ્ઠિત’ ગઝલકારોની બાબતમાં પણ એમ જ બન્યું છે. આ બાબત મહત્વની હોઈ એના પર ખાસ ધ્યાન ખેંચાવું જોઈએ.

બીજાના વિચારોની અથડામણ બે રીતે થાય છે. એક રીત પ્રમાણિક બીજી અપ્રમાણિક !

પ્રમાણિક એટલા માટે કે ગઝલ એ પ્રેમ અને રૂપનો વિષય હોઈ, બધા જ ગઝલકારો મોટે ભાગે એક જ રીતે વિચાર કરે છે. ગઝલમાં પ્રાસાનુપ્રાસનું બંધન સખત હોઈ ગઝલકારોને એક જ જાતના પ્રાસાનુ-પ્રાસનો વિચાર કરવો પડે છે. ઘણીયે વાર એક પ્રાસ ઉપરથી જ વિચારો સૂઝી આવે છે. આ રીતે, બિલકુલ શક્ય છે કે એક પ્રાસ ઉપર ઉદ્ભવેલો વિચાર બીજા કોઈના એજ પ્રાસ પર ઉદ્ભવેલા વિચાર જોડે મળતો હોય અને આમ અજાણપણે એકબીજાના વિચારો અથડાઈ જાય છે. આ અથડામણ પ્રમાણિક છે. આપણે એને અવતરણ કહીએ. ઉર્દૂમાં એને તવારૂદ કહે છે. (અવતરણ કરતાં, વિચારોનું સામ્ય વધુ યોગ્ય છે.)

બીજી રીત અપ્રમાણિક છે. બીજાનો સારો વિચાર જોઈને એને તફડાવવાની જ વૃત્તિ રહેલી હોય છે. ઘણીવાર એ ચોરી બહુ જ સિફતથી છુપાવવામાં આવે છે. ગમે તેમ પણ આની પાછળ રહેલી નિષ્ઠા એને પહેલા પ્રકારથી જૂદી પાડે છે. આ અપ્રમાણિક રીતને ખુલ્લા શબ્દોમાં ‘ચોરી’ કહેવી જોઈએ ઉર્દૂમાં એને ‘સુરકા’ કહે છે.

આ સિવાય એક ત્રીજી પણ રીત છે જેમાં બીજાનો સરસ વિચાર જોઈને એને પોતાની ભાષામાં રજૂ કરવાની સેવાભાવી વૃત્તિ રહેલી હોય છે અને એ સેવા ભાવી વૃત્તિ અદમ્ય હોવાથી સીધેસીધો ઉતારો કરી મૂકી દેવામાં આવે છે અને નીચે કૌંસ કરીને અનુવાદ લખવામાં આવે છે. જેમકે ઉર્દૂનો એક શેઅર :-

‘દિલ કે આઈને મેં હૈ તસ્વીરે ચાર,
જબ ઝરા ગરદન ઝુકાઈ દેખલી.

ભાઈ ‘શાદે’ લખ્યું :

‘હૃદયમાં છુપાવીને તસ્વીર તારી,
ઝુકાવીને ગરદન હું જોયા કરું છું.’

આ પ્રમાણે બીજાના વિચારો લેવાની ત્રણ રીત થઈ. અવતરણ, ચોરી, અને અનુવાદ. ત્રણે પ્રકારમાં મૂળ એક જ વસ્તુ રહેલી છે : પારકાનો વિચાર ગ્રહણ કરવો;

પણ ત્રણેની પાછળ જે ભાવનાઓ રહેલી છે એ ભાવનાઓની ભિન્નતાને લીધે ત્રણેના જૂદા પ્રકાર થયા છે.

હવે એ ભાવનાઓ વિષે કવિનો ખુલાસો કેવળ અંગત હોઈ શ્રોતા કે વાંચક કદી નિર્ણય કરી શકે નહિ, કે એ ‘અથડામણ’ પ્રમાણિક છે કે અપ્રમાણિક, ‘ચોરી’ છે કે ‘અવતરણ’ અથવા અનુવાદ ?

આ હિસાબે એ ત્રણેને અગર કોઈ એક જ પ્રકારમાં - ‘ચોરી’માં ગણી લ્યે તો એને દોષ દેવા જેવો નથી. ચોરી વિષે તો જાણે દલીલ કરવી નિરર્થક છે, એ તો ખરાબ છે જ એમાં શંકાને સ્થાન નથી. પોતાને પીઠ અભ્યાસુ માનતા ગઝલકારો જ્યારે ચોરી કરે અને એ પણ એમ સમજીને કે ઉર્દૂમાં કોણ વાંચવા જવાનું છે ? ત્યારે તો હદ આવી જાય છે. એવે ટાંણે એવા ગઝલકારને ખુલ્લે ખુલ્લી રીતે પડકારવાની ઈચ્છા થઈ આવે છે.

આના કરતાં અનુવાદની ભાવના સારી. એમ તો ‘Nothing is new under the sun’ ના ન્યાયે બસો વરસથી ખેડાતી ઉર્દૂ ગઝલ અને છ સાત સૈકાથી ખેડાયેલી ફારસી ગઝલના વિપુલ સાહિત્ય તરફ જોતાં કયો વિચાર મૌલિક છે એનો નિર્ણય કરવાનું કાર્ય મુશ્કેલ બની જાય છે. અલબત્ત મૌલિકતા હોય છે અને તે કેવળ ‘રજુઆત’ની.

એક ઉદાહરણ આપું. નજરથી હૃદયની વાત કહેવી એ ઉર્દૂ-ફારસી ભાષામાં ખૂબજ ચવાઈ ગયેલ વિચાર છે. ગુજરાતી ગઝલમાં પણ કંઈ ઓછો ચવાયેલ નથી એને, શ્રી ‘મરીઝ’, જે મૌલિક રજુઆતના ઉસ્તાદ છે તેઓ રજુ કરે છે;

‘નજર નજરથી મિલાવો તો હું કરું સાબિત,
કે દિલની વાત મેં શબ્દો વિના કહી કે નહીં ?’

આમાં જે કાંઈ ખૂબી છે તે રજુઆતની ને એ પણ મૌલિક રજુઆતની. આ તો એક કલા થઈ. પણ ઘણા સીધે સીધો અનુવાદ કરી દે છે. ઉર્દૂ-હિન્દી કંઈ પારકી ભાષાઓ નથી કે ગુજરાતીઓને સમજવામાં મુશ્કેલી નડે. એટલે આ ભાષાના વિચારોનો અનુવાદ કરવો અને એ પણ પોતાની મૌલિક રજુઆતના ભોગે, એ જરાયે ઈચ્છનિય નથી અને એટલે જ ત્યાજ્ય છે. માત્ર સીધી રીતે ખરાબ ન ગણાય એટલું જ. હવે રહી અવતરણની વાત.

‘અવતરણ’ ક્ષમ્ય છે કારણકે બિલકુલ નિર્દોષભાવે થઈ જાય છે, પણ એક વિચારના અવતરણની જાણ થયા બાદ એને કાયમ રાખવાનો હક તેને છે કે જેની રજુઆત બીજાની રજુઆતની સરખામણીમાં સરસ હોય !

આ રીતે પારકા વિચાર ગ્રહણ કરવાના ત્રણ પ્રકાર જોયા. આગળ કહ્યું તેમ ત્રણે પ્રકારને જૂદા જોવા માટે એક જ રીત છે તે કવિની વૃત્તિ સમજવાની. પણ કવિની વૃત્તિ સમજવાનું કામ શ્રોતા કે વાંચકનું ન હોઈ ત્રણે પ્રકાર ચોરીની કક્ષામાં મૂકાઈ જાય છે અને એ રીતે દોષ ગણાય છે.

હવે આપણે એવી થોડી પ્રસિદ્ધ અથડામણો અર્થાત ચોરીઓ જોઈએ. શરૂઆત મારાથી. મેં પણ જાણ્યે અજાણ્યે આ દોષ કરી નાખેલ છે.

મારો શેઅર :

‘એના લીધે જ હતું જાણે આ તોફાન બધું,
નાવ ડૂબી તો પ્રતિકૂળ હવાઓ રહી ગઈ.’

શ્રી માહેઝલ કાદરીનો શેઅર :

‘દિલ હી સે હૈ વાબસ્તા યે હંગામએ હસ્તી,
ડૂબ્યા યે સફીના તો યે તૂફાં ન રહેગા.’

મારા જીવનની અમુક દુઃખદ ઘટનાઓથી મુંઝાઈને મેં એક શેઅર લખ્યો કે :

‘નિરાશા પર નિરાશા સાંપડે છે,
મને ડર છે કે પાગલ થઈ ન જઈ.’

છેલ્લા મુગલ સમ્રાટનો એક એવો જ શેઅર વાંચવામાં આવ્યો :

‘હુજૂમે યાસ સે ઘબરા ગયા હું,
મુઝે અચ ઝિન્દીગી દીવાના કર દે.’

મારા કરતાં ‘ઝફર’નો શેઅર ઘણો જ સરસ છે. એવા બીજા ઘણાદોષ મારાથી થયેલા છે પણ ઉર્દૂ શેર બરાબર યાદ ન હોવાથી લખી શકતો નથી.

સમ્રાટ ‘શયદા’નો એક શેઅર આપું :

‘ગયેલો હાથમાં પાછો સમય આવી નથી શકતો,
તમોને એમ સમજીને હું બોલાવી નથી શકતો.’

શ્રી ‘ગાલિબ’ કહે છે.

‘મહેરબાં હોકે મુઝે ચાહો બુલાલો બિસ વક્ત,
મેં ગયા વક્ત નહીં હું કે ફિર આ ભી ન સફૂ.’

હકારાત્મક અને નકારાત્મક રજુઆતનો ફેર છે એટલું જ. શ્રી ‘ગની’ એક ઠેકાણે લખે છે :

‘બે જ હીચકી લઈ મર્યો બીમાર હાય !
મોતની એક, એક તમારા નામની.’

કોઈ જુના ઉર્દૂ કવિનો શેઅર છે :

‘દો હી હિચકીમેં હુવા બીમારે ગમકા ફૈસલા,
એક હિચકી મૌતકી દુસરી તુમહારે નામકી.’

શ્રી ‘ઘાયલ’ એમ લખ્યું કે :

‘એક એવી વાત છે જેથી નથી કરતો હું વાત,
એમ ના સમજે કે મારી જીભમાં વાચા નથી.’

શ્રી ‘ગાલિબ’ કહે છે :

‘હૈ કોઈ અચસી બાત જે ચૂપ હું,
વર્ના કયા બાત કર નહીં આતી ?’

મેં એક ઠેકાણે લખ્યું હતું :

‘આવનારા આવ દિલમાં આંખ વાટે બેધડક,

સૂકી નદીઓ પાર કરવી કયાં વળી મુશ્કેલ છે ?’

આ વિચાર સીધો ‘જિગર’નો છે, એમાં શંકાને સ્થાન નથી. શ્રી ‘જિગર’ કહે છે.

‘અચ જને નાઝ આજ આંખોકી રાહ દિલ મેં,

ઈન ખુશક નદીઓંસે મુશ્કિલ હૈ કયા ગુઝરના ?’

શ્રી ‘ગની’ બીજે ઠેકાણે લખે છે :

‘કોઈ નિર્દોષ અભિલાષીની નિશ્ચય નાવ ડૂબી ગઈ,

હવે મોજાંઓ આવી શીશ પટકે છે કિનાર પર.

શ્રી ‘અમીર’ મીનાઈનો શેઅર છે :

‘ડૂબી હૈ કિસ ગરીબકી કરતી ?

સર પટકતી હૈ મૌજે સાહિલ પર !’

શ્રી મરીઝ એક ઠેકાણે લખી ગયા :

‘કાં કરું છું સમજ વિના વાતો ?

કેં ન સમજે ખુદા કરે કોઈ.’

શ્રી ‘ગાલિબ’નો શેઅર છે :

‘બક રહા હું જુનૂમેં કયા કયા મેં ?

કુછ ન સમજે ખુદા કરે કોઈ.’

શ્રી ‘મસ્ત હબીબ’ એક પુરાણા ગઝલકાર છે પરંતુ મોટે ભાગે એમની દરેક ગઝલમાં એક બે શેઅર તો ઉર્દૂના હોય જ છે. આ વસ્તુ સારી નથી અને એમણે એનો સદંતર ત્યાગ કરવો જોઈએ. એક શેઅર છે.

‘તિમિર રાહો વટાવી આપને પામીશ અંતે હું,

કદી શ્રદ્ધાના તપનું વ્યર્થ પથ-દર્શન નથી હોતું’

આ શેઅર ‘બેઘડીમોજ’ના ઈદ અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી એમની ગઝલ ‘પરિવર્તન નથી હોતું’નો છે. ગઝલના જાણકાર બીજી પંક્તિની કર્ણ કટૂતા સમજી શકે છે. એકલા

‘પથરા’ ભરી દીધા છે અને એ પણ એક ઉર્દૂનો સુંદર શેઅર બરબાદ કરીને !

મેં ઈન તારીક રાહોં સે, ગુઝર કર તુમકો પા લૂંગા,

કભી નૂરે ચર્કી ગુમકરદએ, મંઝિલ નહીં હોતા.’

‘નૂરે ચર્કી’ અને ‘ગુમકરદએ મંઝિલ’ સૌન્દર્ય શ્રદ્ધાનુ તપ અને ‘વ્યર્થ પથ દર્શન’ નહીં બતાવી શકે.

ત્રીજા ભેટપુસ્તકતી ગઝલમાં એમનાથી લખાઈ ગયું કે;

‘કાં મળેના મુજ કવિતાને ચિરંજીવતા હબીબ !

કે હવે માઝે કથન માઝે જીવન થઈ જાય છે.’

શ્રી ‘નખશબ’ ફિલ્મકવિની એક પૂર્વ કડી છે.

‘મેરા નકશે અદબ, લોહે અબદ પર રેહને વાલા હૈ,
કે મૈને જિન્દગી કો શે’રકે સાંચેમૈં ઢાલા હૈ.’

(લોહે અબદ = અમરતાની શીલા)

‘વતન’ના ઈદ અંકમાં એક ગઝલની અંતકડી હતી :

‘દિલની કથા હરેક ને કહેતો ન ફર ‘હબીબ’ !
જહેર છે તારી વાત બધાને કહ્યા વિના.’

‘ગાલિબ પણ એવું જ કૈંક લખી ગયા છે :

‘ગાલિબ ન કર હુઝૂર મૈં તું બાર બાર અર્ઝ,
ઝાહિર હૈ તેરા હાલ સબ ઉન પર કહે બગૈર.’

‘કુતુબ આઝાદ’ નામે એક ગઝલકારનો શેઅર હતો :

‘નથી જ્યાં કોઈ હોતું, આપ જાણે હોવ છો સાથે,
મને એકાંતમાં પણ આપનો સંગાથ લાગે છે.’

‘મોમિન’નો મશહૂર શેઅર છે :

‘તુમ મેરે પાસ હોતે હો ગોયા,
જબ કોઈ દૂસરા નહીં હોતા.’

તરજૂમો કેટલો તુચ્છ છે !

આવા તો ઘણા દાખલા ટાંકી શકાય; પરંતુ અત્યારે મારી સમક્ષ અમુક જ ગઝલો હોવાથી વધુ રજૂ કરી શક્યો નથી. આ ઉપરાંત ગુજરાતીમાં અંદર અંદર વિચારોની અથડામણ થઈ જાય છે એના પણ થોડા દાખલા મળી આવ્યા છે. આ કલામાં એક ગઝલકાર બહુ પાવરધા હતા, અત્યારે તો ક્યાંય પણ એમની ગઝલો જોવામાં નથી આવતી એટલે કહી શકાય નહીં. થોડા દાખલા ટાંકું :

શ્રી આસિમ :

‘કૈં નથી મુજ ચાર દિનની જિન્દગી,
હું રૂબાઈ છું ઉમરખયામની.’

શ્રી મૂસાબના :

‘ચાર લીંટીની છે મારી જિન્દગી,
હું રૂબાઈ છું ઉમરખયામની.’

આગળ જણાવી ગયો તે પ્રમાણે આવા સંજોગોમાં જેની રજૂઆત સારી હોય એણે એ વિચારને રાખવો. બીજાએ જતો કરવો. મારા હિસાબે શ્રી મુસાબનાનો શેઅર અરુપષ્ટ લાગે છે ‘ચાર લિટી’નો ખુલાસો નથી ઉપરાંત વ્યાકરણની ભાષા મૂકીએ તો ‘હું’ નર-નારી (રૂબાઈ) છું.

શ્રી ‘ઘાયલ’

‘મરણની મે’રબાની કે જીવન ઘટમાળથી છૂટ્યો,
બિચારો ક્યારનો ખાતો’તો ચક્કર જીવ ચક્કરમાં.’

શ્રી ‘મૂસા’ :

‘મરણ ઉપકાર તારો કે જીવન-જંજાળથી છૂટ્યો,
જગતની ખેંચતાણોથી થયો છું તારી દ્વારા પર.’

પાછળનો શેઅર જોડકણું છે.

શ્રી ‘શયદા’

લઈ ગઈ છે એમના દરબારમાં,
જોઈ શક્તિ પાપ ના પરિણામની ?’

શ્રી. કાબિલ

‘શું ગુનાહો તણી બુલંદી છે !
હું ખુદાને મળ્યો સજા માટે.’

બીજા શેઅરમાં ભારોભાર ઉર્દૂ છે એ હિસાબે શ્રી ‘શયદા’નો શેઅર સારો છે. મારો એક શેઅર હતો.

‘કૂલની રક્ષા કરે છે કંટકો,
પુણ્ય પણ પાપો થકી જળવાય છે !

શ્રી ‘હબીબ’

‘પ્રતાપે પૂણ્યના ચાલી રહ્યાં છે પાપ દુનિયામાં,
ગુલોના આશરે પોષાઈ રહેતા ખાર લાગે છે !’

એક ઠેકાણે શ્રી ‘અમીન’ અને શ્રી ‘સીરતી’ આબાદ ટકરાઈ ગયા. શ્રી ‘અમીન’ :

‘હું સંજોગનો ભોગ છું ભોગ જોગે,
નહીંતર તમે જોત શું શું કરું છું ?’

શ્રી ‘સીરતી’ ને ‘અમીન’ નાં રોદણાં પસંદ ન આવ્યાં એમાં ‘નહિતર’ વળી શું ?

એટલે જવાબ આપ્યો કે :

‘ભોગ હું સંજોગનો છું તે છતાં,
આંકણી આંકી જુવો મુજ કામની.’

આવા રદિયા અથવા પ્રહારો એ દોષમાં ન ગણાય. ઉલટું આપણે એને કલામાં લેખી શકીએ. આ બુદ્ધિગમ્ય ચોટો આનંદ ઉપજાવે છે. ગુજરાતી ગઝલોમાં બીજે ક્યાંય જોવામાં આવી નથી. ઉર્દૂમાં તો ઘણી છે. બધી લખી શકાય તો પત્ર લાંબો થઈ જાય. એકાદ દાખલો આપું :

‘ઈશકને ‘ગાલિબ’ નિકમ્મા કર દિયા,
વર્ના હમ ભી આદમી થે કામકે.’

‘જિગર’ એનો ઈન્કાર કરે છે :

‘ઈશક જબ તક ન કર સકે રુસ્વા,
આદમી કામ કા નહીં હોતા !’

આ વસ્તુ ખીલવવા જેવી છે.

ક્રુ:ખનાં મૂળ 'હોવા'માં

● મુર્તુજખાન એમ.પઢાણ

I was here from the movement of the Beginning, and here I am still. And I shall remain here until the end of the world, for there is no ending to my grief ! - Stricken being.

- K. Gibran.

ન થા કુછ તો ખુદા થા ! કુછ ન હોતા, તો ખુદા હોતા
ડુબોયા મુઝકો હોને ને, ન હોતા મેં તો કયા હોતા.

આ ગાલિબના અતિ મશહૂર અને બહુચર્ચિત અશ્આરમાંથી એક છે. અહિંયા શબ્દાર્થ આપવાની આવશ્યકતા એટલા માટે જણાતી નથી કે તેમાં 'ખુદા' સિવાય એક પણ શબ્દ ફારસી નથી. આ શબ્દ ગુજરાતીમાં પણ એટલો બધો પ્રચલિત છે કે તેના ફારસી હોવાનો એહસાસ થતો નથી.

સદર શેઅરમાં આંખે ઊડીને વળગે એવી બાબત તેમાં પ્રયોજાએલ તર્ક શૈલી (Logical Style) છે. જે આપો આપ સિદ્ધ કરી આપે છે કે (હું) 'ન હતો' ત્યારે ખુદા હતો અને 'ન હોત' તો પણ ખુદા હોત. ડૉ. યુસુફ હુસૈનખાને પોતાના અંગ્રેજી અનુવાદમાં 'હું' (I) નો પ્રયોગ કર્યો નથી. તેમનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે.

'God was there when yet there was nothing'.

ગાલિબના બીજા ભાષ્યકાર હકીમ નજમ તબતબાઈ 'હું' નો પ્રયોગ કરતાં જણાવે છે 'હું જ્યારે ન હતો ત્યારે ખુદા હતો' શેઅરની નિમ્ન પંક્તિમાં 'મુઝ કો' નો પ્રયોગ પંક્તિ ખંડ તથા 'કુછ તો ખુદા' ના કર્તા (Subject) 'હું' (I), હોવા પ્રત્યે ઇશારો કરે છે. તે અધ્યહાર છે. આમ બન્ને ભાષ્યકારો પોત પોતાને સ્થાને બરાબર છે. આ શેઅરના સંદર્ભમાં બીજી ધ્યાન ખેંચે તેવી બાબત, શેઅરની 'બહેર' છે. બહેરનું નામ છે 'હજઝ' જેમાં ચાર સમભાર ગણ 'લગાગાગા' (મફાઅીલુન) છે. અરેબિકમાં હજઝનો અર્થ 'મધુર સ્વરે ગાવું' થાય છે. બહેરના ચાર સમભાર ગણ સમગ્ર ગઝલને, ડોલાવી દે તેવી લયાત્મકતા સાથે ગેયતા અર્પે છે.

આ શેઅર અન્વયે ખવાબ અલતાફ હુસૈન હાલી, ગાલિબના શિષ્ય તેમજ તેમના પ્રથમ ભાષ્યકાર, ની આ અર્થપૂર્ણ લઘુ ટિપ્પણી નોંધપાત્ર છે. તેઓ જણાવે છે, "બાકલ નઈ તરહ સે નેસ્તી કો હસ્તી પર તરજીહ દી હૈ." અર્થાત, "સાવ નવા અંદાજ માં 'ન

હોવા' ને 'હોવા' પર અધિક પસંદગી આપવામાં આવી છે." વાત બિલકુલ સાચી છે. આ એક વ્યવહારુ જીવનમાં જોવા મળતું સત્ય છે, ઘણીવાર માણસ લાંબી, અસાધ્ય એવી વ્યાધિ, કે પછી સતત માનસિક ત્રાસ/તાણ માટે કારણ રૂપ સમસ્યાથી તંગ આવી જઈ કહેતો હોય છે, 'આના કરતાં તો મરી જવું સારું.' આવી ઉક્તિમાં મૃત્યુને, જીવન પર પસંદગી આપવામાં આવી છે. આમ, ગાલિબે માણસમાં રહેલી સહજ લાગણીને પ્રચ્છન્ન અંદાજમાં વાચા આપી છે. કવિ/કલાકાર માણસના ભાવાત્મક જીવનનો અવિભાજ્ય અંગ હોય છે. આ દષ્ટિએ ગાલિબે માણસમાં રહેલ સહજ વૃત્તિ ને શબ્દ દેહ આપી કવિ કર્મને સાર્થક કરી બતાવ્યું છે. ગાલિબ આ પંક્તિ ખંડમાં માણસનાં સામાન્ય મનોભાવ ઉપરાંત કંઈ વિશેષ કહેવા માગે છે. ગાલિબનો આશય આ સામાન્ય મનોભાવને વ્યક્ત કરવાનો હોય તો આ શેઅરનું વિશેષ મહત્ત્વ રહેતું નથી. ગાલિબની વિશેષતા તેમની અભિવ્યક્તિનાં કૌશલ્યમાં રહેલી છે. સરળ એવી તર્ક શૈલી વડે પોતાની વાતને સહજરીતે, પહેલાં કદી ન રજૂ કરાઈ હોય તેવા નાવિન્ય પૂર્ણ અંદાજમાં વિવિધ અર્થાથામો (Varied dimentions of meaning) સાથે રજૂ કરાઈ છે, અહિંયાં ગાલિબે અર્થ સર્જન (મજમૂન આફરીની) માટે શૈલીનો સફળ પ્રયોગ કર્યો છે.

હવે 'હોવા' અને 'ન હોવા'નાં સંદર્ભમાં માણસના સામાન્ય મનોવલણને તપાસીએ. સામાન્ય રીતે માણસ હોવાને, 'ન હોવા' પર પસંદગી આપતો હોય છે; અને પોતાના હોવાને દીર્ઘકાલ સુધી ટકાવી રાખવા માટે સતત પ્રયત્ન કરતો રહે છે. પરંતુ ગાલિબે 'ન હોવા'ને 'હોવા' પર પસંદગી આપી અસામાન્ય વાત કરી છે. આ અંગે સરળ અને સર્વ સ્વીકાર્ય કહેવાય તેવો ખુલાસો ગાલિબના જાણીતા ભાષ્યકાર 'તબતબાઈ' સાહેબના 'આકલન' (તફલીમ)માંથી મળી રહે છે. તેઓ જણાવે છે, "હું જ્યારે ન હતો ત્યારે ખુદા હતો. પરંતુ મારા હોવાએ મને મારા મૂળ (Origin) થી દૂર ફેંકી દીધો. હું તેની 'દિવ્ય કૃપા'થી (divine grace) વંચિત થઈ ગયો. આ મારા માટે સારું ન થયું. "હું વિશ્વાસપૂર્વક માનું છું કે નજમ તબતબાઈ સાહેબ શેઅરની સાચી વ્યંજના સુધી પહોંચ્યા છે. 'હું ન હતો ત્યારે ખુદા હતો' પંક્તિખંડ ખુલાસો માગી લે છે, ઈસ્લામી તસવ્વુફમાં માણસને 'પરતવે ઈલાહી' (અલ્લાહની પ્રતિકૃતિ) જ્યારે હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે 'ઈશ્વરનો અંશ' માનવામાં આવે છે. આ અંશ અસ્તિત્વમાં ન આવતાં સુધી ઈશ્વરમાં ભળેલો હોઈ અલ્લાહ કે ઈશ્વર હતો. પરિણામે તે 'કાળ' (time) અને 'અવકાશ'થી (space)થી પર હોઈ, તે જેમાં હતો તેની જેમ અક્ષય, અપરિમિત, અભય અને અનાસકત હતો. અર્થાત્ કે તે ખુદા હતો. ગાલિબે આ દાવો ચાતૂર્યપૂર્ણ રીતે (Skillfully) ગુમ અંદાજમાં પૃચ્છાત્મક રીતે કર્યો છે. આ પણ તેમની શૈલીનો કમાલ છે. આ દાવો 'મન્સૂર બિન હલ્લાજ' કે 'મસઉદ બક' જેવો ખુલ્લો શૂળીએ ચડાવે તેવો નથી.

તબતબાઈનાં આકલન પ્રમાણે ‘ડુબોયા મુઝકો હોને ને’ પંક્તિ ખંડમાં અશ્રાવ્ય પણ શ્રાવ્ય તેમજ અનુભવ્ય એવી વિયોગ/વિરહ વેદના રહેલી જોવા મળે છે. આ વિયોગ, સ્થૂળ (દૈહિક)ને બદલે સૂક્ષ્મ, આધ્યાત્મિક સ્તરે પ્રવર્તતતો વિયોગ છે. આ પ્રકારના વિયોગની અનુભૂતિ ચેતના/આત્માને સ્તરે જીવતા લોકો જ કરતા હોય છે. ટેવની સપાટીએ કે સતત ભૌતિકતામાં રાચતા માણસોમાં આ એહસાસનો તદ્દન અભાવ હોય છે. આવા, આધ્યાત્મિક સ્તરે રહેલા વિયોગ/વિરહ વિલાપની વાત ફારસીના મહાન સૂફી કવિ અને સંત મૌલાના રૂમે પોતાના મહાકાવ્ય ‘મસ્નવી’ના આરંભના બે અશ્વારમાં ‘વાંસળી’ના રૂપક વડે ખૂબજ કાવ્યાત્મક અંદાજમાં કરી છે.

બશનવ અજ નૈ ચૂં લિકાયત મી કુનદ
વજ, જુદાઈ હા શિકાયત મી કુનદ.

તેનું કથાગાન, વિયોગ વેદના ને લઈ, તેના આત્મામાંથી ઊડતી ફરિયાદ ને સંભળાવે છે.

કજ નિસ્તાં મરા બ બુદા અન્દ
અજ નફીરમ મદોં જ ન નાલીદા અન્દ,

મને મારા મૂળવતન, (વાંસનાં) જંગલમાંથી કાપીને લાવવામાં આવી. હવે હું તેની જુદાઈમાં રહું છું. મારા રૂદનને સાંભળી સ્ત્રી-પુરૂષો રડે છે.

સ્ત્રી-પુરૂષોનાં રૂદનનું કારણ એ છે કે વાંસળીનું રૂદન, તેમનામાં રહેલી, પોતાના મૂળથી છૂટા પડ્યાની ‘સુમ’ વિરહ વેદનાને જગાવી જાય છે, અહિયાં, મૌલાના સાહેબ, સાહિત્ય વિવેચનમાં આવતી, ‘પૂર્ણ સંપ્રેષણ’ (perfect communication) સાથે ‘પૂર્ણ અભિવ્યક્તિ’ (perfect expression) ની વાતને પરોક્ષ અંદાજમાં વ્યક્ત કરતા જણાય છે. કવિ પોતાની અનુભૂતિનો અનુભવ પાઠક/શ્રોતાને કરાવી જાય ત્યારે સંપ્રેષણ અને અભિવ્યક્તિ પૂર્ણ બને એવું મારું નમ્ર પણે માનવું છે.

‘સ્વપ્રાગટ્ય’ (Self manifestation)ના શોખમાં અલ્લાહે સૃષ્ટિનું સર્જન કરતાં માણસ અસ્તિત્વમાં આવ્યો અને પોતાના મૂળથી છોટે ફેંકાઈ ગયો, તે પરિમિત બની ગયો. નિર્ગુણથી સગુણ તરફના પ્રસ્થાનને લઈ તે વિયોગ, એકલતા, વ્યાધી, ગરીબી, અભાવો, વૃદ્ધત્વ અને મૃત્યુ જેવી પીંખી નાખતી સમસ્યાઓનો ભોગ બન્યો. આમ, કાળ અને અવકાશથી વ્યાધિત, વજૂદને પીંખી નાખતી, લોહી રેડાવતી સમસ્યાઓથી જકડાયેલો માણસ ‘ડુબોયા મુઝ કો હોને ને’ અને ‘ન હોતા મેં તો કયા હોતા ?!’ કહેવા સિવાય કહે શું ? દુઃખનાં મૂળ હોવામાં છે એવી બુદ્ધ ફિલસૂફીનો ઈન્કાર થઈ શકે નહીં.

હવે એક બીજા અર્થઘટન માટે ‘ડુબોયા મુઝ કો હોનેને ફરી તપાસીએ. આ રૂદી પ્રયોગ પણ છે તેના શક્ય બે અર્થો આ પ્રમાણે છે. મને મારા હોવાએ ધ્યેય પ્રાપ્તિથી

વંચિત રાખ્યો. આ ધ્યેયો કયા ?

આધ્યાત્મિક ધ્યેય : આધ્યાત્મિક ધ્યેય આગળ દર્શાવ્યું તેમ પોતાના મૂળ તરફ પાછા ફરવાનો છે, અને તે પણ જીવતે જીવ. પરંતુ માણસ દુનિયામાં આવ્યા પછી તે દુનિયાની પાછળ કે દુનિયા તેની પાછળ પડી જવાને લઈ પોતાનાં અસલ ધ્યેયને વિસરી જાય છે ?

દુન્યવી ધ્યેય : માણસ ઈચ્છાઓનું પડીકું છે, તેની અમર્યાદ ઈચ્છાઓ સામે તેમની પૂર્તિનાં સાધનો તેમજ શક્તિ ટાંચા હોય છે. કેટલીકવાર આ બધું હોવા છતાં પ્રતિકૂળ સંજોગોને લઈ ઈચ્છાપૂર્તિ અશક્ય બને છે. માણસને અધૂરી અભિલાષાઓ સાથે આ દુનિયાને ‘અલવિદા’ કહેવી પડે છે. આ સંદર્ભમાં ગાલિબના શેઅરની એક પંક્તિ અને એક બીજો શેઅર જુઓ :

‘કોઈ ઉમ્મીદ બર નહીં આતી’

અરમાં તમામ ઉમ્મ કે સીને મેં દફન હું
હમ ચલતે ફિરતે લોગ મજરોં સે કમ નહીં.

આમ જોઈ શકાય છે કે માણસનું હોવું અને તેમાંથી પરિણમતી મર્યાદાઓ તેને દુન્યવી ધ્યેયોની પ્રાપ્તિથી વંચિત કરી દે છે !

મારુ હોવું જ મારી બરબાદીનું કારણ છે.

પંક્તિ ખંડ ‘ન હોતા મેં તો કયા હોતા ?’ ના પણ બે સંભવિત અર્થો છે.

પ્રથમ અર્થનો ખુલાસો આપતાં કહી દેવામાં આવ્યું છે કે “ન હોત તો ખુદા હોત”.

બીજો એક અર્થ એમ પણ થાય કે, શું મારું સર્જન ન કરવામાં આવ્યું હોત તો કાંઈ વાંધો હતો ખરો ? મારા વગર ખુદાની ખુદાઈમાં કોઈ ફરક પડવાનો હતો ખરો ? આનો જવાબ સ્વયંમ્ પ્રશ્નમાંથી મળી રહે છે.

અંતે નાખુદાએ સુખન મીર તકી મીરનો અર્થ સામ્ય ધરાવતો આ શેઅર જુઓ.

મેરી નમૂદને મુઝકો કિયા બરાબર ખાક
મેં નકશે પાકી તરહ પાએમાલ અપના હું.

(મને મારા હોવા (નમૂદ/પ્રાગટ્ય) એ જ રગદોળી નાખ્યો. પદચિહ્નની જેમ મેં સ્વયમ મારી પાયમાલીને નોતરી છે.)

સરળ દિશાસૂચન 'ગઝલ શીખવી છે ?'

● ગુલામ અબ્બાસ 'નાશાદ'

ગુજરાતી ગઝલના અભ્યાસ માટે હવે ઘણાં પુસ્તકો ઉપલબ્ધ છે. એમાં ચિવટપૂર્વક ઊંડા અભ્યાસ બાદ વિગતવાર ચર્ચા મળી રહે છે. ઘણીવાર સરળતાના અભાવમાં, ખાસ કરીને નવોદિતોને એ અભ્યાસ બોજરૂપ બની રહે છે ત્યારે જ્ઞાનની તીવ્ર તલપ જાગી ન હોય એવા ગઝલ વિદ્યાર્થીઓ સરળતા અને સહજતાથી અભ્યાસ માણી શકે એવું પુસ્તક મુંબઈ નિવાસી 'આશિત' હેદ્રાબાદી 'ગઝલ શીખવી છે ?' લઈને આવે છે. આ પુસ્તક આમ તો નવોદિતોને પ્રાથમિક દિશાસૂચન મળે એ હેતુથી તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. ત્યારે મને એમ પણ લાગે છે આ પુસ્તક ગઝલ સાંભળવામાં રસ ધરાવતા ભાવકોને ગઝલની વિશેષ સમજ આપવા માટે ઉપયોગી નીવડશે.

એ અભ્યાસુ સર્જક-વિવેચકોના ગઝલ વિષયક લેખોના સમાવેશ પછી પુસ્તકના સર્જક આશિત હેદ્રાબાદી ગઝલની સમજ વિશે, શકીલ કાદરી કૃત 'ગઝલનું પિંગળશાસ્ત્ર'નો હવાલો આપતાં કહે છે, 'ગઝલમાં સપ્રમાણતા, નિયત ગતિશીલતા, લયબદ્ધતા અને સમતુલા સિદ્ધ થાય છે, ઇંદના કારણે. ગઝલને ઇંદ સાથે અભિન્ન સંબંધ છે. ઇંદ વિનાની અછાંદસ કવિતા લખી શકાય, પણ ઇંદ વિનાની-અછાંદસ ગઝલ, ગઝલ નામ જ સ્વીકારી શકે નહીં. ગઝલ શબ્દ રૂપ ધારણ કરતાં પહેલાં લય રૂપે, દર્દ રૂપે, અકળ વેદના રૂપે ગઝલકારના મનમાં ઘૂંટાય છે. એ પછી જ એ શબ્દ રૂપ ધારણ કરે છે.'

ગઝલનો ટૂંકો ઇતિહાસ આલેખી 'આશિત' હેદ્રાબાદી સિદ્ધ હસ્ત ગઝલકારોના પુસ્તક વાંચવાની ભલામણ કરે છે એ એમની ગઝલ નિષ્ઠા દર્શાવે છે. અહીં 'શૂન્ય' પાલનપુરીના શબ્દોને સર્જક શણગાર આપે છે. એમના શબ્દો આજે પણ નવોદિતોને પ્રેરણારૂપ બની રહે છે. 'શૂન્ય' સાહેબ કહે છે, 'કવિતા એટલે ઊર્મિઓનો ધોધબંધ વહેતો પ્રવાહ, પ્રાણી સૃષ્ટિ, માનવ જીવન અને પ્રકૃતિ વૈભવ જોઈ સ્ફૂરતી પ્રેરણા એનું ઉદ્ભવસ્થાન છે. એમાં વાણી, વિચાર અને કલાનો ત્રિવેણી સંગમ થાય છે. ઊંડું મનન અને ચિંતન, મૌલિક રજૂઆત, ભાષાની સરળતા અને સચોટતા કવિતાની પૂંજ છે.'

આગળ વધતાં સર્જક લઘુ ગુરૂની સમજ આપે છે અને અરકાનો શું છે એ સમજાવે છે. મત્લા-મકતા, રદીફ-કાફિયાની ઉદાહરણ સહિત સમજ આપે છે. ગઝલ અને નઝમનો તફાવત ઉપરાંત પંચપદી, ષટપદી અને રુબાઈની પણ ટૂંકાણમાં શાસ્ત્રીય રીતે સમજ આપવામાં તેઓ સફળ રહ્યા છે. આ સાથે તઝમીન, વ્યંગ તઝમીન અને હઝલની

માહિતી પણ આ પુસ્તકમાંથી મળી રહે છે. સર્જક પોતે તઝમીન, વ્યંગ તઝમીન અને હઝલ જેવા કાવ્યપ્રકારોનું સર્જન કરે છે તો એની વિગત સ્વભાવિક રીતે વિગતે મળી રહે છે.

'ગઝલ અને ગઝલની વિવિધ બહેરો 'વિભાગમાં સાત શુદ્ધ અને બાર મિશ્ર ગણબિંબોના અર્વતનથી રજૂ થયેલ બહેરની સમજ મળી રહે છે. આ પ્રાથમિક અભ્યાસનું પુસ્તક હોઈ પેટા પ્રકારના ઇંદોનો ઉલ્લેખ કરી વિગત ટાળી છે એ સ્વભાવિક પણ છે. ઉપરાંત તેઓ જણાવે છે, 'ગઝલના ઇંદશાસ્ત્રમાં બહેર (ઇંદો)ના નામો આપવામાં આવ્યા છે. પણ, તે એટલા બધા અજાણ્યા અને જટિલ છે કે એને સહેલાઈથી યાદ રાખવાનું ઘણું મુશ્કેલ છે.' આ સ્પષ્ટતા મને વાજબી લાગી છે.

કાવ્ય સર્જન માટે સાચી દિશા ચીંધતા 'આશિત' હેદ્રાબાદી જણાવે છે, 'ઈશ્વરે મનુષ્યને લાગણી/સંવેદના આપી છે. આ લાગણી, આ સંવેદના જ્યારે શબ્દ દેહ ધારણ કરે છે ત્યારે કવિતા બનતી હોય છે. મનુષ્ય માત્ર સંવેદનશીલ છે. પણ 'કુદરતે દરેકને કવિતા રચવાની બક્ષિસ નથી આપી હોતી, પણ કવિતા કેવી હોવી જોઈએ એના માપદંડ નક્કી કરવામાં આવ્યા છે. કુદરતની બક્ષિસ સાથે માપદંડનો ઉપયોગ કરી સુંદર કાવ્ય સર્જન કરી શકો છો.' આ સૂચન નવોદિતોએ ગંભીરતાથી લેવું જોઈએ. કાવ્ય સર્જનમાં કવિતાના માપદંડનો ઉપયોગ આવશ્યક છે. ગઝલ સર્જન કરવા માગતા નવોદિતો એટલું નોંધી લે કે ઇંદની અવહેલના ગુમરાહીનો જ સબબ બને છે.

નવોદિત ગઝલકાર માટે નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણ બહુ જરૂરી છે. ગુરુ-શિષ્યની પરંપરા ગુજરાતી ગઝલ પૂરતી તો નામશેષ થઈ રહેલી જણાય છે ત્યારે 'આશિત' હેદ્રાબાદીનું કથન ગાંઠે વ્યાધી લેવા જેવું છે. તેઓ કહે છે, 'દરેક ગઝલકારે પોતાની જ ગઝલોના પરીક્ષક પણ બનવાનું હોય છે, ગઝલકારે ગઝલ લખાઈ ગયા પછી એનું પુનઃ પુનઃ સૂક્ષ્મતાથી પઠન કરી કંઈ ઉણપ રહી ગઈ હોય તો સુધારી લે.

નવોદિતોને નજરમાં રાખી લખાયેલું આ પુસ્તક નવોદિતોને સરળ અને સાચો દિશાનિર્દેશ કરે છે. નવોદિત ગઝલકારોને સરળ અને સહજ અભ્યાસની સવલત આપવા સાથે પ્રોત્સાહન પણ આ પુસ્તકમાંથી મળી રહે છે. સર્જક માટે એ જ ઉત્તમ વળતર છે કે એમનું સર્જન લોકો સુધી પહોંચે અને 'આશિત' હેદ્રાબાદીનું આ નિષ્ઠાભર્યું કાર્ય લોકો સુધી પહોંચી શક્યું છે એ બદલ 'આશિત' હેદ્રાબાદી સાથે આવાજ પ્રકાશનના સંચાલકોને પણ અભિનંદન.

'ગઝલ શીખવી છે ?' : આશિત હેદ્રાબાદી : મૂલ્ય : ૭૦ રૂપિયા :
આવાજ પ્રકાશન : મસ્ત મંગેરા - 'જય' નાયક : કાંગવઈ વાયા :
રાનકુવા તા. ચીખલી જી. નવસારી-૩૯૬૫૬૦.

‘પાગલ’ - ‘પ્રેમ’નું સાહસ - ‘ઈશ્ક થી અશ્ક’

‘ઈશ્કથી અશ્ક’ ભૂપેન્દ્ર શેઠ ‘નીલમ’ સંપાદિત બે યુવાન ગઝલકારોની ગઝલોનો સંયુક્ત ગઝલ સંગ્રહ તાજેતરમાં જ પ્રકાશિત થયો છે. બે મિત્ર ગઝલકારો, જેમને સમાન કક્ષાએ મૂકી શકાય એવા સર્જકો આ સાહસ કરે છે, ત્યારે એમની નિષ્ઠા દાદ માગે છે. કારણ કે, અહીં સ્વાર્થ નથી માત્ર મિત્રતા છે અને માત્ર ગઝલ પ્રેમ.

જિગર જોષી ‘પ્રેમ’ને શબ્દનો ગરાસ વિરાસતમાં મળ્યો છે; પરંતુ એમની અનુભૂતિ કંઈ અલગ જ કહે છે,

વારસામાં ઉદાસી મળી છે,
સાવ સૂની અગાસી મળી છે. (પૃષ્ઠ - ૫)

આ વિરાસત કેવી કે ઉદાસીથી જ સંતોષ માનવો પડ્યો. આ બાબતે વિચારતાં એક સુંદર શે’ર મળે છે,

તારું મકાન ફ્લેટ જેવું તો બનાવ મા,
પારેવડાં પછી અહીં ચણવા નહીં રહે (પૃષ્ઠ - ૪૮)

શહેરી વિકાસ સાથે પ્રાકૃતિક જીવન અને સૌંદર્ય નષ્ટ થઈ રહ્યું છે એની પીડા પ્રકટાવવાનો અહીં પ્રયાસ છે. જિગર જોષી ‘પ્રેમ’ આમ તો પ્રેમની જ વાત કરે છે; પરંતુ વિષાદ સાથે, આહ સાથે, ફરિયાદ સાથે આમેય વિરહ તો પ્રેમની દેણ હોય છે, ને અને ‘જિગર’નું આ દિશામાં વહન, મનન અને ચિંતન કાબિલે-ગૌર છે.

બધે તું જ છો, તું જ છો, તું જ છો બસ,
વહનમાં, કથનમાં, ગહનમાં, મનનમાં. (પૃષ્ઠ - ૪૩)

અનુભૂતિનો વ્યાપ વિસ્તરે છે તો આવો પણ અહેસાસ શક્ય છે,

મારી કને ઘણા પુરાવા છે એ વાતના,
વરસાદ એ કશું નથી, આંસુ છે આભનાં (પૃષ્ઠ - ૨૩)

જિગર જોષી ‘પ્રેમ’ની ગઝલોમાં લટાર મારીએ તો ઘણી જગ્યાએ રોકાવાનું મન થાય છે, તો ક્યાંક રોકાવું જ પડે છે.

ઈશ્વર જરાકમાં અમે પામી ગયા અહીં,
માણસ સુધી પહોંચતા હાંફી ગયા અહીં (પૃષ્ઠ - ૧૭)

કવિની કલમ ઘણા ચમકારા સર્જી રહી છે એ તેજપૂંજમાં નહાવું પણ એક લ્હાવો છે.

વારે તહેવારે બસ હું યાદ આવવાનો,
માણસ નથી રહ્યો હું અવસર બની ગયો છું. (પૃષ્ઠ-૧૦)

શબ્દથી તાકાત એમાં છે વધુ,
મૌનને પડકારવાનું બંધ કર. (પૃષ્ઠ - ૪૯)

જિગર જોષી ‘પ્રેમ’નું મનન, ચિંતન ઈશ્વરી તત્ત્વને પામવાની મથામણ એ રીતે સફળ થાય છે કે -

જનમો વીતી ગયા પછી આ એક ક્ષણ મળી,
કોઈ નથી ખુદાને મારા દરમિયાનમાં (પૃષ્ઠ-૩૩)

બધે છે બોલબાલાને બધે એની હકૂમત છે
છતાં મોટાઈ એની છે કે દેખાતો નથી મિત્રો. (પૃષ્ઠ-૧૧)

જિગર જોષી ‘પ્રેમ’ની ખુમારી પણ માણવા જેવી છે

હું આમ તો ફક્ત અહિંસાનો વિચાર છું,
ખંજર અગર ગણો મને તો ધારદાર છું.

આ નવોદિત ગઝલકાર આશાસ્પદ ગઝલકાર છે, હજુ એને ઘણી મંઝિલો પાર કરવાની છે ને એ કરશે જ અને એમાં એમને એમની ખુમારી જ મદદ કરશે, પ્રેરણા બનશે.

એક તો આખું જગત છે સૂર્ય જેવું.
મીણ જેવી જાત લઈ હું નીકળું છું. (પૃષ્ઠ - ૩૪)

અલ્પેશ ‘પાગલ’ નામ તો પરિચિત પરંતુ આ પુસ્તક હાથમાં આવ્યું તો જાણ્યું કે અલ્પેશ ‘પાગલ’ તો બહીલ-ચેરમાં ફરતો ગઝલનો ઉન્માદ છે. બરાબર એ જ રીતે કે જિગર જોષી ‘પ્રેમ’ એ મધુકાન્ત જોષીના પુત્ર છે. અત્રે રમેશ પંડ્યા ‘આરસ’ યાદ આવે છે જેમણે બાળપણમાં જ ડાબો હાથ ગુમાવ્યો હતો અને શાળાના પ્રિન્સિપાલ પદે પહોંચ્યા હતા ઉપરાંત ગઝલકાર તરીકે પણ તેઓ બહુ લોકપ્રિય થયા હતા. અલ્પેશ ‘પાગલ’ની ખુમારી પણ દાદને કાબિલ છે.

જોઈએ છત્રિસની છાતી જોઈએ,
સૂર્ય સામે દીપને પ્રગટાવવા. (પૃષ્ઠ-૬૨)

મેં સમજીને સ્વીકારી લીધું છે દોઝખ,
કે જત્રત છે જત્રત, આ જત્રત છે ભઈલા. (પૃષ્ઠ-૯૫)

અલ્પેશ 'પાગલ' ગઝલકાર છે, પણ છે તો આખરે માનવી જ. દુઃખ એમને ય થતું હશે, અફસોસ પણ થતો હશે અને વ્યથા એમની પંક્તિમાં ઝળકે છે. પણ, એ ઝબકાર કંઈ નોખો જ હોય છે.

મુઠ્ઠીમાં બંધ સપનાં, મુઠ્ઠીમાં બંધ ઈચ્છા,
દુનિયાથી કેટલું યે સંતાડવું પડ્યું છે. (પૃષ્ઠ - ૯૯)

ઝંઝટો મૂકી બધીયે, થાય છે રણમાં વસુ,
ત્યાંય સાલો ઝાંઝવાનો પ્રશ્ન ઊભો છે હજુ. (પૃષ્ઠ-૧૦૮)

સંઘર્ષ, સતત સંઘર્ષ કરી માનવી જીવતો હોય છે, અલ્પેશ 'પાગલ' પણ સંઘર્ષ કરતો હશે અને તે પણ બીજા ઘણા બધાથી વધુ સંઘર્ષ કરતો હશે પરંતુ એમની ખુમારી પણ ખૂબ છે,

તું ઊભો છે જિંદગીના સ્ટેજ પર,
કર અભિનય જેવો તુજને આવડે છે. (પૃષ્ઠ - ૮૦)

આ પુસ્તક કેટલાક શેઅરો નજકતના ભાવની અનુભૂતિ કરાવતા જેવા મળે છે.

આંખની ભાષાની કહો તો આ જ તો તકલીફ છે,
બંધ આ હોઠને વાતો બધે ચર્ચાય છે. (પૃષ્ઠ - ૭૪)

આગવી ભાષા ઈશારાની કરી તેં હસ્તગત,
હોઠ પર તારા સતત વળ ખાય છે, તે મૌન છે (પૃષ્ઠ-૪૮)

જીરવી ગયો હું હાર પણ તેં ના પચાવી જીત,
આ જીત છે મારી ને તારી હાર છે ભઈલા (પૃષ્ઠ - ૪૮)

બંને ગઝલકાર મિત્રો, સંપાદક ભૂપેન્દ્ર શેઠ 'નીલમ', મધુકાન્ત જોષી અને કીર્તિકાન્ત પુરોહિતને આ પુસ્તકની જહેમત બદલ અભિનંદન ઉપરાંત જિગર જોષી 'પ્રેમ' અને અલ્પેશ 'પાગલ' ને શુભેચ્છા. બંને ગઝલકાર મિત્રોને અલ્પેશ 'પાગલ'ના જ શે'રથી બિરદાવીએ,

દિલ્લગી એમાં ન થાતી હોય છે,
રકતથી ગઝલો લખાતી હોય છે.

'ઈશકથી અશક' : સં. ભૂપેન્દ્ર શેઠ 'નીલમ' : મૂલ્ય : ૯૫ રૂપિયા
પ્રકાશક : જિગર જોષી/અલ્પેશ 'પાગલ' :
C/o. મધુકાન્ત જોષી, ગંગોત્રીપાર્ક-૫૯, યુનિ. રોડ, રાજકોટ-૫

અઢઢઢ : સત્ય અને ભ્રમણા : સ્વરૂપલક્ષી સંવાદનો તલ સ્પર્શી ઉઘાડ ...

● પ્રા. રાજેશ વાગકર

'ગઝલ' શબ્દ સાંભળીને ઘણાને હૈયે હિલ્લોળ ચડે છે, ઘણાને 'ગઝલયુગ'નું વિસ્મય છે. ઘણાને એમાં 'આ'ને 'પેલી' ગઝલના વાવાઝોડાં સર્જવાની મઝા પડે છે. તો ઘણાને 'ગઝલ' શબ્દ કાને પડે ને ટેરવાં નાકનાં ચડી જાય છે. શકીલ કાદરી આ બહુમતને 'અરઝ - સત્ય અને ભ્રમણા' દ્વારા નવી નજરે જોવાનો વિચારવાનો મોકો આપે છે. તેઓ ગઝલ સ્વરૂપ અંગેની તાણાતાણીને ગઝલ ચર્ચાના ઇતિહાસને આચને મૂકીને એમાંથી તથ્યો - સત્યો તારવવાનો નમ્ર પ્રયાસ કરે છે.

પોતાની માતૃભાષા ઉર્દૂના ખોળે ઉછરેલી ગુજરાતી ગઝલને લાડ લડાવનારા સૌ સર્જકો - વિવેચકોને અર્પણ કરેલા આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં જ તેઓ 'ગઝલ સર્જનને ડાબા હાથનો ખેલ ગણનારા' અને 'ગઝલને તુચ્છ નજરે જોનારા' એવા બેય સ્તરના 'ગઝલશૂરા'ઓને નકારે છે. તો ગઝલની ઓથે રહેલી પ્રસિદ્ધિની ભૂખનેય ખુલ્લી પાડે છે. 'અરઝ'ના લેખોનાં શીર્ષકો પણ ઊંડા ઉતરવા પ્રેરે તેવાં છે. 'ઝે ... નું મારણ 'ર'ની અંદર !' 'અર્ધનારીશ્વર ગઝલ' 'બિલાડી' આડી ઊતરે તો મૂતરેય ખરી !' 'પોલખોલ સાચું બોલ !' લેખોનાં લખાણોમાં ઊતરીએ તો ઉત્તમ શેઅરની નીચે એની ઉત્તમતા માટે તેના રદીફ, કાફિયા, ગણ, ઇંદ, ઇંદપ્રવાહ જેવી નરી સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ વિગતો વીણી વીણીને ચર્ચા કરેલી દેખાય. એટલે આ ગ્રંથ સંપૂર્ણ ગઝલ સ્વરૂપ માટેના એક સંવાદની પીઠિકા આપતો દેખાય.

ઊડતી નજરે તો ઉર્દૂ તરફની તાણ વરતાય પણ 'ઝૂલણા' જેવા ઇંદોની નજીકનાં ઇંદ માટે ગુજરાતી 'રેવાલ' શબ્દ એમની વિસ્તૃત ચર્ચાનો વિષય બને (પૃ. ૨૩) ત્યારે સમજાય કે એમને તો વાત છેડવી છે આજની આપણી ગુજરાતી ગઝલ-સમજણ વિશે, પણ એમને રસ્તાઓની રીતભાત પણ યાદ કરતાં કરતાં વાતો કરવી છે, ને એટલે જ હિન્દી, ઉર્દૂ, ફારસી ઇંદોના બાવન બંધારણની સાથે જ (પૃ. ૨૮) પ્રેમાનંદ યોજીત 'કચહી' શબ્દ (પૃ. ૯૫)ને શોધવા પ્રાકૃત, કોશસાહિત્ય અને કે. કા. શાસ્ત્રીનાં સંશોધનો તથા પશ્ચિમના ધ્વનિશાસ્ત્રના Rhyme ની સમજ (પૃ. ૬૯) કાફિયાશાસ્ત્ર માટે ગુજરાતી - હિન્દી વિવેચનાના ઇતિહાસ (પૃ. ૬૧) સુધી તેઓ વિસ્તર્યા છે.

આ વિવેચકની વિશિષ્ટ વાક્ય રચનાઓ રસપ્રદ બને છે. જોઈએ થોડાં ઉદાહરણો - અમૃત ઘાયલના ચશ્મા ચડાવીને પોતાની પેનથી આ ચર્ચા લખનારે અમૃત ઘાયલની ચર્ચાને સમજ્યા વિના તેનું ખોટું અર્થઘટન કર્યું છે. (પૃ. ૮૫)

પહેલા ગણની ચાલને અનુરૂપ થવા ઘોડાને અને સાથે છંદને પણ એક માત્રા જેટલું કુદવું પડે છે. (પૃ. ૨૩)

શુદ્ધ વ્રાહ્મણિયા રસોઈ જમવાનો આગ્રહ રાખતા વિવેચકને વલી અને મીરના યુગમાં લઈ જતા પહેલાં પ્રેમાનંદના મધ્યકાલીન યુગમાં લઈ જવા પડે. ગુજરાતી ગઝલના ભોળાભાઈને કોણ સમજાવે. (પૃ. ૮૯)

આ આસ્વાદક (!) સમીક્ષક (!) અને વિવેચક વર્ગની કડીનું સામુહિક સર્જક કર્મ એટલે 'તાણાવાણા'. પુસ્તકનું ચોથું પાન એની ચાડી ખાય છે. (પૃ. ૨૩)

'આ પુસ્તક મેં એમને તે પ્રકાશિત થયા બાદ વડોદરાની બેંક ઓફ બરોડાની અલકાપુરી વ્રાન્ચના ગેસ્ટ હાઉસમાં પહેલા માળે એકઠમમાં ભેટ આપ્યું હતું અને એ પછી ૧૨ વર્ષે બાવો બોલ્યો 'તાણાવાણા'.

ટૂંકમાં, ગઝલની આ સ્વરૂપ ચર્ચાનો ગ્રંથ ઘણા બધાની આંખો ઉઘાડે, અવનવા આયામોથી ગઝલ પાસે લઈ જાય, ગઝલનો શાસ્ત્રીય ઢબે પરિચય કરાવે ને ખાસ તો ગઝલની આભડછેટ ને એની સામેની કલમો અને ખટલાનો પરિચય આપે. ગઝલના નવા નિશાળીયાઓ અને ગઝલ ગાદીના ધધૂ પપૂ ઓ તથા વિસ્થાપિતો બધાને સંતોષે કાં સંતોષી બનાવે રસદી કરે. આ ગ્રંથ કેવડીઆ કોલોનીનો મહા આડબંધ નથી પણ એક અનુઆધુનિક અદ્વાનું શિખર છે જ્યાંથી પ્રસવી શકે અનેક ઝરણાં, નદીઓ, વહેણોને વમળો.

सरलता से क्या अभिप्राय है

हमारे विचार में काव्य की सादगी की कसौटी यह होनी चाहिये कि विचार चाहे कितना ही उदात्त और सूक्ष्म हो, परन्तु जटिल और विषम न हो, और शब्द, जहाँ तक संभव हो, मुहावरे और रोजमर्रा की बोल-चाल के अनुरूप हों। कविता की शब्दावली जितनी ही साधारण बोल-चाल से परे होगी, उतनी ही सादगी के आभूषण से वंचित समझी जायेगी। मुहावरे और रोजमर्रा की बोल-चाल से न तो जनसाधारण की बोली और बाजारू बोल-चाल अभिप्रेत है और न पण्डितों और विद्वानों की बोली, अपितु वे शब्द और मुहावरे अभिप्रेत हैं जो विशेष और सामान्य, दोनों वर्गों की बोलचाल में प्रायः आते हैं।

(मुकद्दम-ए-शे'रो शायरी - 'हाली' पृ. ४६-४७)

□ અઝીઝ કાદરી

દિલમા તારો પ્રેમ છે, તારું જ હોઠે નામ છે મિત્ર હું તારો છું બીજાથી મને શું કામ છે જોઈ લે નિષ્કૂર દુનિયા સહેજ પણ થાક્યો નથી ઘાવ સહેવાની હજી હૈયામાં બાકી હામ છે પામવા જેને તમે રસ્તો ખરો ભૂલી ગયા એ પ્રસિદ્ધિને તો મારા દૂરથી પ્રણામ છે યાદ છે તું કેવી રીતે હું તને ભૂલી શકું ? તારા દીધેલાં હજી પણ મારા હૈયે ડામ છે બોલ તારા શહેરમાં આવીને શું મળશે મને ? જીવતા જીવે જ જન્મત જેવું મારું ગામ છે રોટલો મહેનત કરીને મેળવી લીધાં પછી હું સુખે ઊંઘી શકું છું એટલો આરામ છે. હરઘડી લોકોના કોલાહલથી જે ગાજે છતાં મારી નજરે એ ગલી તારા વગર સુમસામ છે કોણ આવે છે ખરીદારોમાં જોવા તો મળે ભર બજારે આબરુનું આપણી લીલામ છે ઓળખીતું કોઈપણ ના હોય ત્યાં જઈને વસો આપનું નામ આ નગર વચ્ચે વહુ બદનામ છે આજ મિત્રોના ખભેથી મારો ભાર ઓછો થયો એક દુઃખદાયક કથાનો આ સુખદ અંજામ છે શું થશે હાલત કવનના બાગની સમજે 'અઝીઝ' બે રુબાઈ સર્જનારો પણ હવે ખૈયામ છે.

પ્રેમવશ હોય છે જ્યાં આખા નગરની ભાષા કોઈ વાપરતું નથી ત્યાં કદી ડરની ભાષા વાપરો સાન વગર ભાન વગરની ભાષા આપનાથી નહીં સમજાય નજરની ભાષા કોની આંખોથી વહે અશ્રુઓ અમૃત થઈને કોણ સમજે અહીં ઘાયલના જિગરની ભાષા લાગણી, પ્રેમ, દયા, દાન છે એના શબ્દો આવ સમજવું તને મારા નગરની ભાષા ગ્રિષ્મ લહેરોથી તો કંટાળી ગયું છે હૈયું જીવ માગે છે હવે શીતપ્રહરની ભાષા બંધ રહેવાની તમત્રા જ કરે છે કાયમ બારણા સમજી ગયા જ્યારથી ઘરની ભાષા પાપ કર્મોથી સદા દૂર રહે છે મિત્રો જીવતા જીવ સમજનાર કબરની ભાષા ગર્વ કરનારને મંજિલ કદી મળતી જ નથી નમ્રતા હોય છે જીવનના સફરની ભાષા ભેદઆદમ અને હવ્યામાં રહ્યો ક્યાં છે 'અઝીઝ' નાર સમજે છે હવે વિશ્વમાં નરની ભાષા

□ આબિદ ભટ્ટ

સ્પર્શ પણ જ્યારે જામ થઈ જાય છે,
બેઅસર ત્યારે મલમ થઈ જાય છે.
કામ આરંભાય છે શેતાનનું,
માણસાઈ જ્યાં ખતમ થઈ જાય છે.
હસ્ત રેખામાં નદી વહેતી મળે,
ચારનો એવો કરમ થઈ જાય છે !
ખોઈ બેસે હામ હૈયાની અગર,
ત્યાંજ ડગમગતા કદમ થઈ જાય છે.
રૂપ ચોળી ફૂલ ફરવા નીકળે,
તો નજર પણ બેશરમ થઈ જાય છે !
મેં કર્યાનો ખ્યાલ આવે કે તરત,
એ જ રાવણનો અહમ્ થઈ જાય છે !

□ દીપક બારડોલીકર

ગુલાબો પેઠ ખીલી જાય છે રસ્તા
ને એના પેરમાં વીંટાય છે રસ્તા
હૃદયમાં બેકરારી જોઈએ થોડી
પછી તો હર તરફ ભટકાય છે રસ્તા
ખ્યાલોની ગલી ગમગીન છે આજે
વળી આફત, કે આ મુસ્કાય છે રસ્તા
સુમનછાયા નથી તો પણ નથી ખોટા
કોઈના ઘર સુધી લૈ જાય છે રસ્તા
આ રસ્તા પણ છે એના પ્રેમમાં શાયદ
કે જ્યાં પણ એ વળે, વંકાય છે રસ્તા
તમારો સંગ તો પેગમ્બરી જેવો
સમંદરમાં, જુઓ ! સર્જાય છે રસ્તા
જવું હો ત્યાં ખુશીથી જાવ 'દીપકજી'
અહીંથી આપણા બદલાય છે રસ્તા

ન માનને યથાર્થ ગણ, ગુમાનને યથાર્થ ગણ,
કે ભીતરે પ્રકાશમાન જ્ઞાનને યથાર્થગણ.
ન સ્થિર કોઈ શબ્દ છે, ન સ્થિર કોઈ અર્થ પણ,
ચક્રીન રાખ ગેબના, વિધાનને યથાર્થ ગણ.
ન સૂર છે, ન તાલ છે, ન શબ્દ ગીતના સરસ,
ગવાય નિઝરે જ એ જ ગાનને યથાર્થ ગણ.
દિશા ન કામ આવશે, ન નાવ પાર ઊતરે,
અદીઠ હાથના જ એ સુકાનને યથાર્થ ગણ.
કદાચ આપણા પછી ન દાન કે ધરમ કરે,
કરેલ હોય તે જ તે પ્રદાનને યથાર્થ ગણ.
પ્રવાસ મન મનાવવા કરેલ ચાર ધામનો,
હકીકતે કબર તરફ પ્રસ્થાનને યથાર્થ ગણ.

□ જિગર ટંકારવી

સૂર્યની કારીગરી, જોતો ખરો,
રેતકણ દરિયો બની, જોતો ખરો.
આવે છે અમને દિલાસો આપવા,
જાય છે ચૂંટી ખણી, જોતો ખરો.
દુર્દશા મારી અને હું બેખબર,
લોક ચીંધે આંગળી, જોતો ખરો.
ચૂગતા જે હાથમાં પારેવડાં,
એ જ હાથોમાં છરી, જોતો ખરો.
એમના હોવા વિશે શંકા નથી,
છે હવામાં તાજગી, જોતો ખરો.
એક પળમાં જેવીતેવી થૈ ગઈ,
કેવી કેવી જિન્દગી, જોતો ખરો.
ને ગઝલ લખવા 'જિગર' બેઠો છતાં,
આપદા સામે ખડી, જોતો ખરો.

□ એસ. એસ. રાહી

જાત સાથે ઝગડવાનું મન થાય છે
ત્યારે મનમાં રખડવાનું મન થાય છે
જ્યારે સ્વપ્નામાં આવી મળો છો તમે
ત્યારે મૂર્તિને ઘડવાનું મન થાય છે
બંધ દરવાજો ખુલતો નથી એટલે
બંધ બારીને અડવાનું મન થાય છે
આપની બંને આંખો છે સેના સમી
શસ્ત્ર મૂકીને લડવાનું મન થાય છે
એક સૂરદાસની મસ્તી જોયા પછી
એક પથ્થરને નડવાનું મન થયા છે

કાંઈ હોતું નથી કટારીમાં
હોય છે જેવું તારી બારીમાં
વૃદ્ધ માળીની અવદશા દેખી
કાંઈ ઊગતું નથી એ ક્યારીમાં
સાંજનું શબ્દ મળ્યું નહીં તેથી
રાત ડૂસ્કે ચડી પથારીમાં
જાંઝવાથી વિકાસ રણનો થયો
બાગ ઉજ્જડ થયો ઉધારીમાં
ભીડમાં કોણ એને લઈ ચાલ્યું
થાક તો સૂઈ ગયો છે લારીમાં

□ પ્રફુલ્લ નાગાંવટી

ફૂલને ચુંટો નહિ, યુમો ફક્ત
ને ભરી લ્યો આંખમાં; ઝૂમો ફક્ત
વેદનાની તીવ્રતા ઓછી હશે
શબ્દ બદલે નીકળ્યો ડુમો ફક્ત
કાયમી બીસ્તર લઈ આવો નહિ
આ બગીચો છે, અહીં ઘુમો ફક્ત
ભીતરે સાચો ભયો ભંડાર છે
હોઠ પર તો હોય તરજુમો ફક્ત
બોલવાની એટલે બાધા લીધી
લોક પાડે છે અહીં બુમો ફક્ત

મન મૂકીને જો વરસ તો હા કહું
ને અવિરત દે દરશ તો હા કહું
આંખમાં વિસ્મયભરી વાગોળમાં
તુંય મારા સમ તરસ તો હા કહું
તેં કર્યો આરંભ રૂડી રીતથી
એમ આટોપે સરસ તો હા કહું
એમ ના ટહુકો કરી જા કાનમાં
પાંખમાં લઈને પરસ તો હા કહું
બાળપણના સંસ્મરણ કાં મોકલે
મોકલે પાછા વરસ તો હા કહું

અંત છે કે આરંભ જાણે તું
પાસ શું દૂર શું પિછાણે તું
જિંદગીનો હિસાબ રાખે છે
માત્ર વાતાવરણ પ્રમાણે તું
વાતમાં તો વજૂદ જેવું છે
કોઈને આમ ના વખાણે તું
હોય જેના ઉપર કૃપા તારી
રોજ એને સમીપ આણે તું
રૂપ શ્રદ્ધાનું લઈ હકીકતમાં
ઝળહળે છે જાણે-અજાણે તું
દાદ-ફરિયાદ શું કરે સૌલિડ
થા ગઝલમાં પ્રગટ લખાણે તું

ન્યાલ મને કેં કરવાની તું
સફર નવી આદરવાની તું
રાત દિવસની ઘટના વચ્ચે
પડછાયાથી ડરવાની તું
લયલીન બની સમીર સંગે
મ્હેક પહેરી ફરવાની તું
અંધકારની ડાળે જૂલી
ઉજાસ આંખે ભરવાની તું
વચગાળાની વાત કરું તો
મૌન હૃદયમાં ધરવાની તું
સ્વભાવ તારો જાણે સૌલિડ
કયારે શું શું સ્મરવાની તું

રૂમાલ જેવા કિસ્સામાં તું
ખાલી મારા ખિસ્સામાં તું
સવાર સાંજે મને મળે છે
કુરાનમાં ને ગીતામાં તું
ધરા ગગન કે વન ઉપવનમાં
જગના હરેક હિસ્સામાં તું
કલરવ કરશે આંગણ પંખી
ધબકે જ્યાં લગ પીંછામાં તું
જાણી લીધું કાળી રાતે
દોસ્તોની છે ઈર્ષામાં તું
જાત હોડમાં મૂકે સૌલિડ
પ્રગટે જ્યારે ઈચ્છામાં તું

આજ ઢોલિયો ઢાળી લે તું
સપનાંઓ પંપાળી લે તું
આંગણ ઊભા અવસર વચ્ચે
આખા જગને ન્યાળી લે તું
સૂરજ ઊગ્યો સોળ કળાએ
તનમનને અજવાળી લે તું
સાવ છલોછલ ભ્રમણાઓને
હળવા હાથે ગાળી લે તું
અધીર એવી ઈચ્છા તારી
અનહદમાં ઓગાળી લે તું
કેડસમાણા ચોમાસામાં
સૌલિડને સંભાળી લે તું

ઠંડા પડછાયા લઈ ભાગ
જંગલમાં તો લાગી આગ
ખૂશબૂ કાજે ફૂલો તો શું
ઉપવનનો પણ કરીએ ત્યાગ.
રાત વિરહની છે લાંબી
યાદોને સથવારે જાગ.
રણમાં રે'વા દે તૂં અમને
વાટ ભલેને જોતાં બાગ
કેમ કરીને બેસે મેળ
અહિયાં પાણી ને ત્યાં આગ
ફાગણ આવે તૂં ના આવે
કોની સાથે ખેલું ફાગ
દિવાનો પણ શાણો, કંઈ
સાધી લે તૂં એનો ભાગ
દુઃખ તારું, મારું પણ છે
મારો પણ છે એમાં ભાગ

'ના, કદી આવું કદીએ, થાય ના'
'હોય તું પાસે અને પહોંચાય ના'
હોઠ સીવી લઈ તો એ સહેવાય ના
'ને ઉઘાડું તો કશું કહેવાય ના.
બંધ આંખે જોઈ લઈ સઘળું અને
આંખ ઉઘાડું તો કંઈ દેખાય ના.
એક એવી પણ અવસ્થા હોય કે
વાદળો વરસે અને પલળાય ના.
રૂબરૂ પણ કંઈક હોવું જોઈએ
હાથ હોવાથી જ કંઈ પકડાય ના.
કરગરે છે કેવું કાગળનાં ઘરો
વાયરાઓને કહો ફૂંકાય ના.
તરફડે છે મત્સ્ય પાણીમાં રહી
વેદના પાણીથી આ સહેવાય ના.
જેનો કાજળથી ય હો કાળો દિવસ
રાતનું તો એની કંઈ કહેવાય ના.
તાજગી તારા થકી છે શું કહું !
તૂં અડે તો ફૂલ પણ કરમાય ના.
એ અડકવા જાય તો ઢોળાય જામ
હું ઉછાળું તે છતાં છલકાય ના.

બે ગઝલ

એક ઘેરો રંગ છે મારી ભીતર,
મૌન છે ને તંગ છે મારી ભીતર.
લોહીમાં સૂરજ કદી ઊગ્યા નહીં,
જો, નિશા અડબંગ છે મારી ભીતર.
ટુકડે-ટુકડા થઈ ગયો તો પણ જીવું,
આયના સૌ દંગ છે મારી ભીતર.
બેઉ પક્ષે હું જ ઘાયલ, કેવું યુદ્ધ
મન-હૃદયની સંગ છે મારી ભીતર !
શું કરું તારી અઢાર અક્ષૌહિણી ?
તું નથી એજ જંગ છે મારી ભીતર
હું નવી દુનિયામાં જન્મેલી ગઝલ,
કાફિયા સૌ તંગ છે મારી ભીતર.
શ્વાસ નશ્વર, થઈ ગયા ઈશ્વર હવે,
શબ્દનો સત્સંગ છે મારી ભીતર.

મનાવી ના શકે તું એ રીતે ક્યારેય નહીં રૂઠું
છતાં માનું નહીં તો માનજે એ રુસણું તું જૂઠું.
ઉઘાડો તો ખબર પડશે છે પાનાં યાદનાં કેવાં ?
ઉપર તો માત્ર દેખાશે સદા બરછટ, કઠણ પૂઠું.
દીવાલો ફાડીને જો પીપળો ઊગી શકે છે તો
કદી શું કોઈ મોસમમાં નહીં પણાય આ ઠૂંઠું ?!
સરાણે શ્વાસની કાયમ અમે શબ્દોની કાઢી ધાર,
ફક્ત એ કારણે કે કાવ્ય કોઈ ના રહે બૂઠું.
અને એકાદ દિવસે ઊંઘ થોડી લાં...બી થઈ જાશે,
મને ઊઠાડવાને માટે મથશે તું, નહીં ઊઠું !

બે ગઝલ

તું ય માણસ છે ને કોઈ વાતે બંધાતો નથી,
ને મને સંબંધનો ભાવાર્થ સમજાતો નથી.
નાવને હંકારતો જઈ સાદ પાડું છું તને,
સૂર્ય ક્ષિતિજે કેમ તું ક્યારેય રોકાતો નથી.
આ નદીના ગામ ને કાંઠા બદલતા જાય છે,
ને ફરક કોઈ છતાં પાણીમાં દેખાતો નથી.
ફૂલ ઊંચે છે ને મારો હાથ પણ ટૂંકો પડે,
તું પવન એ જોય છે તો કેમ રોકાતો નથી.
વૃદ્ધ ડોશો માથું ઢાળીને પછી બોલી ઊઠયો,
સૂર્યને દફનાવવો છે, ખાડો ખોદાતો નથી.

અચાનક વાદળો આવી ચડે છે,
પછી મન ફાવે ત્યાં વરસી પડે છે.
હું દીવો હાથમાં લઈ નીકળું છું,
સૂરજની આંખમાં ગુસ્સો ચડે છે.
ફકીરી બદનસીબોને મળે છે,
તું સંસારી થઈને પણ રડે છે ?
હવા આઠે પ્રહર અથડાય તો છે,
છતાં ક્યાં ભીંતે બાકોરું પડે છે.
હવે તો સ્વપ્નને પણ હાંકી કાઢો,
સૂરજનું તેજ કાયાને અડે છે.
કહોને કોણ જઈને શાંત પાડે,
અહમ ને ક્રોધ અંદરથી લડે છે.
તું તો વરસાદ છે વરસે ગમે ત્યાં,
તને ક્યાં લાજ મર્યાદા નડે છે.

શબ્દ કાગળ પર ઠરે તો હું ગઝલ લખું,
ટેરવે ટહુકા ખરે તો હું ગઝલ લખું.
રૂપનો પર્યાય તારી સંપદા ભલે,
નેણ જો નર્તન કરે તો હું ગઝલ લખું.
કેટલા રસ્તા જતા એની ગલી સુધી,
દશ્યમાં મંજિલ તરે, તો હું ગઝલ લખું.
યાદ છે અવસર મને એ પ્રેમ પાશના,
લાગણી ભીતર ઝરે તો હું ગઝલ લખું.
હા, પછી 'મરમી' મજેથી હારતો જશે,
જીતનારા કરગરે તો હું ગઝલ લખું.

□ ફુલદિપ કારીયા 'સારસ'

અંધારામાં આછું-આછું ઝળહળ લઈને ઊભો છું
એક દિવસ તું આવીશ એવી અટકળ લઈને ઊભો છું.
એકવાર તું દિલ દે તારું હું એને નવડાવી દઉં
મારા દિલમાં પ્રેમનું ઝરણું ખળખળ લઈને ઊભો છું.
ખોબામાંથી જો ઢોળાશે ધરતી સૂકી થઈ જાશે
અંતરમાંથી વહેતા અશ્રુ દડદડ લઈને ઊભો છું
તને ઉનાળાના દિવસોમાં જરાય તડકો ના લાગે
એ કારણથી સાથે થોડી ઝાકળ લઈને ઊભો છું.
તું સામે આવે ને સાલા શબ્દો ખૂટે છે તેથી
હાલ હૃદયના બચાન કરતો કાગળ લઈને ઊભો છું.
જેવી તું ઈકરાર કરે હું સગપણ તરત વધાવી લઉં
કંકુ, ચોખા, સવા રૂપિયો, શ્રીફળ લઈને ઊભો છું.

પ્રેમ પાવક પ્રજ્વળે તો તું મળે,
જાત એમાં ઓગળે તો તું મળે.
જો અહમ મારો હટાવી દઈ શકું,
'હું પણું' સઘળું ગળે તો તું મળે.
બોર ચાખીને પ્રતીક્ષા હો પ્રબળ,
ભાવમાં શ્રદ્ધા ભળે તો તું મળે.
હોય બસ કેવળ મિલનની અંખના,
એષણા દિલની ફળે તો તું મળે.
અંધકારે જીવ આ ભટક્યા કરે,
જ્ઞાન દીપક ઝળહળે તો તું મળે.
સ્હેજ પણ 'મરમી' નથી જૂદાપણું,
આંખ હો અંતર તળે તો તું મળે.

ફક્ત ઈશ્વર એટલો ઉપકાર કર,
તું સમય કાઢી મારોય વિચાર કર.
જો પછી હું પણ ગજબ શાયર બનું,
આ ગઝલનો તું બધે જ પ્રચાર કર.
હું જ મંદિરમાં હંમેશા બોલતો,
વાત દિલની તું હવે બે-ચાર કર.
વિશ્વ આખું ચુમશે મારા કદમ,
બસ જરા બુદ્ધિને તું દમદાર કર.
કેદમાં હું આવવા તૈયાર છું,
પ્રેમનો તું ખાસ કારાગાર કર.
દુશ્મનો સામે મળે સારસ અગર,
બાથમાં લઈને હૃદયથી ખ્યાર કર.

□ અંજુમ ઉઝયાન્વી

પગરવ થશે તમસનો, નિવારણ તલાશ કર,
દીવો ઠરે એ પહેલાંથી ઈંધણ તલાશ કર !
ભીનો કરી શકે છે સમય, સૌના કંઠને,
તડકો લપેટી તન પે તું, શ્રાવણ તલાશ કર !
ઓળખ બધા જ રસ્તાની છે તારી આંખ ને,
ભૂલો પડે છે કેમ તું, કારણ તલાશ કર !
આંખોં મીંચીને પરખી લે ખુરબૂથી ફૂલને,
છે આપણી વચ્ચે કયા સગપણ, તલાશ કર !
સામાન જૂનો વેચી ને ઘરમાં જગા ન કર,
જૂની જણસમાં તારું તું બચપણ તલાશ કર
ઉપચાર જખ્મી પાંખનો હૈયાની હામ છે,
આકાશ આંબવા તું મથામણ તલાશ કર !
મારા વજુ દના તને પગલાં મળી જશે,
વસતી તલાશ કર, તું કદી રણ તલાશ કર
'અંજુમ' ગઝલ તો પડઘો છે ભીતરની ચીસનો
તું પણ પરાયા દર્દની સમજણ તલાશ કર.

□ ઉમેશ જોષી

ઘટ ઘટ ઝરણાં છલના જેવા,
જળ ઈચ્છે છે જમના જેવા.
ઘર ઘર સાથે રમતાં રમતાં,
સ્મરણ વળગ્યાં સપના જેવા.
પથ્થર થઈ પોટી ગયા અને,
જીભે બેઠાં ઘટના જેવા.
દશ્યો સર્વે રસવિણ લાગે,
માથે બોડી લલના જેવા

□ સંધ્યા ભટ્ટ

આંખમાંથી એક આંસુ નીકળે,
બાણે પાતાળેથી ઝરણું નીકળે
કેટલાં અફસોસ છે ભૂતકાળનાં
ખોતરું તો લોહી પાછું નીકળે
કેવી રીતે ગોઠવાયું ભીતરે
કાવ્ય જો ને એક ધારું નીકળે
માનતા રહો છો તમે પોતાનું જે
થાય શું ? જો એ પરાયું નીકળે
તત્ત્વરૂપે દુશ્મનીને લઈ જુઓ
મિત્રતા કરતાં સવાયું નીકળે

□ દર્શક આચાર્ય

શ્વાસ જેવો આપણો નાવિક છે,
એટલે તો ડૂબવાની બીક છે.
હાલ મારા કોઈ પૂછે તો કહું,
કાલ કરતાં કૈંક આજે ઠીક છે.
એટલે ભૂલી ગયા છે એ તને,
એમનાથી ખૂબ તું નજદીક છે.
મૃત્યુ સામે એટલે હારી જશું,
શ્વાસ જેવા આપણા સૈનિક છે.
કૈંક મિત્રોથી અલગ લખતો હતો,
એટલે મારી ગઝલ મૌલિક છે.

□ મિલિન્દ ગઢવી 'ગમિ'

તખલ્લુસ 'ત્રાસ' રાખી દો, સડેલો ફાલ આપો છો
તમે તો કારખાના સમ ગઝલનો માલ આપો છો
સૂણ્યું તું કે તમે છો 'આજ'ના અધિકૃત વિકેતા
નવા પેકેટમાં કિન્તુ નરી ગઈકાલ આપો છો
હવાના હાથમાં દરરોજ હોકાયંત્ર પકડાવી
કહો છો કે સુગંધોને દિશાનો ખ્યાલ આપો છો !
ખરો, દિવાસળીને અગ્નિશામક, બેચનો ધંધો
પ્રથમ તલવાર આપો છો, પછીથી ઢાલ આપો છો
કવિતા તો ઘણી પાછળ રહી ગઈ, કાફલો વાળો
ફક્ત શું 'ગાલગાગા ગાલગા'ને તાલ આપો છો ?

શ્વાસ જેવી ગૌણ બાબત હોય છે,
મૃત્યુ જેવી તોય અંગત હોય છે.
સાવ એમ જ જિંદગી વીતી હતી,
તોય લાંબી એની વીગત હોય છે.
થાય દુઃખો દૂર માણસનાં બધાં,
એટલું કયાં સંતમાં સત્ હોય છે.
યાદ એને દેવરાવી શું કરું,
ભૂલવું તે જેની આદત હોય છે.
સંત જેવી મૂક માથાકૂટ તું,
આપણે માણસથી નિસ્બત હોય છે

ગઝલોની જ્યાં ધૂપસળી છે
આદિલની ત્યાં જાત બળી છે
ઉપવન આદિલ જોયું જ્યારે
શબ્દે શબ્દે ફૂલ કળી છે
સ્વાદોની ભઠિયાર ગલીમાં
સાચી ગઝલો ત્યાં જ મળી છે
રેત નદીની સૌને ગમતી
દરિયાની ક્યાં જાત ગળી છે
ગઝલો માણી આદિલની તો
દુઃખની પીડા ત્યાં જ ટળી છે
વિકાસ તારો થાયે ક્યાંથી
ઘૂંટીમાં તો નદી ભળી છે
સાગર જેવું જીવ્યો આદિલ
નામના એને ખૂબ મળી છે
સંકટમાંથી છુટયો આદિલ
કોના દિલની દુઆ ફળી છે
દાઢી 'યુગ'ની આદિલ જેવી
કડવા મીઠા ઘૂંટ ગળી છે

સુખમાં છું તે છતાંયે પરેશાન થાઉં છું
સાચેજ સાચ એ ઘડી ઈન્સાન થાઉં છું
હિન્દુ ન થાઉં છું ન મુસલમાન થાઉં છું
બિન્દુ બનીને સિન્ધુનીય શાન થાઉં છું
હૈયામાં આઈનાઓ સમાવ્યા છે એટલે
જોવામાં કેટલો તને આસાન થાઉં છું
સમજી પણાનો ડોળ તો ભારે પડી ગયો
તેથી કરીને હું કદી નાદાન થાઉં છું
દાતા બનીને જીવવું મુજને પસંદ નથી
ઓળખ વગરનો આ જગે એહસાન થાઉં છું
મૃગજળ સમાન પ્રેમ ને રાખીને શું કરું
કાયમ રહે એ પ્રીતની પહેચાન થાઉં છું
સાચું કહું છું તું મને ભુલી નહીં શકે
તારા વદનની ફૂલ શી મુસ્કાન થાઉં છું
“યુગ”ની કવિતા ના હવે યજમાન થઈ શકે
માનવના દિલે રોજની મહેમાન થાઉં છું

દેવ રહે ઘર, ચીલો કર,
સાંજ-સવારે, દીવો કર,
સાવ અધૂરું ના રાખો,
ભાવ ધર્યાનો, શીરો કર
સાંચ, ખુદા રે'વા આવે,
રંગ, દિવાલે લીલોકર
દૂર રહીને શું પામે,
પાસ રહી, પોતીકો કર
આજ 'સમય' સાથે ચાલે,
પ્રેમ મળે છે, ભીનો કર

મારું જ ખાસ કામ, કઢાવી શક્યો નહીં,
વિશ્વાસ એકવાર, અપાવી શક્યો નહીં,
તું આડવત વગરનો કે અવરોધ ભાગ્યને,
બારી ને બારણાંચ, વસાવી શક્યો નહીં
દાવો કરો જો હકનો સફળતા મળી શકે,
પણ જીત મેળવીને, હરાવી શક્યો નહીં
છલના હશે કે પ્રેમ ખબર કેમ એ પડે,
મારી ગઝલના શેર, સજાવી શક્યો નહીં
સમજી ગયો તરત એ, રહૂઆતના 'સમય',
ભજવીને રાત વેશ, જમાવી શક્યો નહીં

❑ કેતન કાનપરિયા

કલ્પનાના દેશમાં ભૂલો પડ્યો છું
શબ્દ થઈને એટલે સૌને જડ્યો છું
ચાંદની જેવી તું લાગે, તો હું કેવો ?
ચંદ્રમાનો વેશ લઈ વાદળ ચડ્યો છું.
પર્વતોની બીક ખોટી ના બતાવો,
જિંદગીના ઢાળથી ઠાલો દડ્યો છું.
સ્વપ્નની સંગાથમાં રાતો વિતાવી
ને સવારે એકલો પાછો રડ્યો છું.
ફૂલ થાવા નીકળ્યો'તો ઘેરથી પણ
રાહમાં કાંટો બની સૌને નડ્યો છું
પ્રાણ આ ચાલ્યા ગયા તો દોષ કોનો ?
હું જ મારા શ્વાસની સાથે લડ્યો છું.

ઉપનિષદ, વેદને વાંચવા મૌન છું
ઈશ્વરી તત્ત્વને પામવા મૌન છું.
આપની યાદ વરસાદમાં ભીંજવે
સગપણો રનેહના વાવવા મૌન છું.
કૃષ્ણના રાસને રાતભર જોઈને
ભકત થઈ હાથને બાળવા મૌન છું.
જીભને બંધ રાખીને બેઠો છું હું
પ્રશ્ન તારા બધા ટાળવા મૌન છું.
રક્તમાં વેદના સર્પ થઈ વિસ્તરે
રાતદિન ઝેરને બાળવા મૌન છું.

□ બી. કે. રાઠોડ “બાબુ”

હું નથી માણસ કશા વર્તુળનો.
આદમી છું હું હવાના કૂળનો.
આંગળી પકડી સમયની ચાલતો,
પ્રશ્ન ક્યાં છે કોઈ મારે મૂળનો ... ?
શક્ય હો તો આંખ ખોલી જોઈ લે,
બે ઘડીનો છું ગુબારો ધૂળનો..
કુલ માફક એમને પણ ચૂમશું,
ક્યાંક તો ભેટો થવા દો શૂળનો...
જ્યારે ‘બાબુ’ સ્વની ઓળખ મેળવી
અર્થ સમજાયો મને ત્રિશૂળનો

□ વિરંચિ ત્રિવેદી

તમે ના આમ ફેંકી દો, એ ફૂલો સાચવી રાખો.
પરંતુ કામના થોડા ઉસૂલો સાચવી રાખો.
કહો કોણે વધારી છે, ફૂલોની આટલી કિંમત,
સુગંધીને પવન સાથે કબૂલો, સાચવી રાખો.
ભલેને શખ્સ એ ધિક્કારથી એના તરફ જુએ ?
ભલા એનો ય છે હિસ્સો, અમૂલો સાચવી રાખો
જમાનાએ કરી છે આશિકી, કોમલ કળી સાથે,
જીવનના રાહબર આ ચાર શૂલો સાચવી રાખો.
ખરેખર સાનમાં સમજો; સફરમાં ભોમિયા જેવી
દિશાને વાળનારી લાખ ભૂલો, સાચવી રાખો.

સૂરજને આપી છે કટકી
પરછાયા ક્યાં જશે છટકી ?
મૃગજળ અંતે ઊંઘી જશે,
ઈચ્છા જેવું ભટકી ભટકી ...
ઈશ્વરને પૂરી પથ્થરમાં,
લોકોએ પાડી છે પટકી..
સામે છે એને ચૂમી લે,
પાછળ શું જોવાનું અટકી.. ?
એને કોણ મનાવે જગમાં ?
ખુદની સાથે જેને ખટકી...
કાનો-કાનો રટતા રટતા,
ભીતર “હું”ની ફૂટી મટકી..

□ સુમન અજમેરી

મન અતલ અંદર વસે મારી વ્યથા, કોને કહું ?
ફૂલ-પત્તીથી શ્વસે મારી વ્યથા કોને કહું ?
આસમાની છે ભરી આ ચક્ષુમાં, મન વ્યાંધતી
મેદિની, તોયે ડસે મારી વ્યથા, કોને કહું ?
પ્રેમ કીધો, કેં ગુનો કે ભોગવું એની સજા ?
પીડને ભરડે હસે મારી વ્યથા, કોને કહું ?
તું સતાવે ના’વી કે, ના દૈ દરશ કેવી પીડે ?
પાંગરી રોમે રસે મારી વ્યથા, કોને કહું ?
પારખાં ના ઝેરનાં હો સંત કે’ના સામટા
આખી ત્યાં નસમાં લસે મારી વ્યથા કોને કહું ?
પ્રાણ આપીને ખરીદી વેદના કેવી પ્રિયે !
ઊંડી ઊંડી આ ધસે મારી વ્યથા, કોને કહું ?

□ જિગર જોષી ‘પ્રેમ’

બે ગઝલ

વેંત ઉંચેરી પીડા વચ્ચે અટવાયાનું દુઃખ આ બોલો કોને કહીએ ?
પાયલ વચ્ચે પગલાં વચ્ચે અટવાયાનું દુઃખ આ બોલો કોને કહીએ ?
નૈ જોયેલાં શમણાં વચ્ચે અટવાયાનું દુઃખ આ બોલો કોને કહીએ ?
ઈચ્છાઓના દરિયા વચ્ચે અટવાયાનું દુઃખ આ બોલો કોને કહીએ ?
હા, ના, હા, ના જેવી ભીની એના હોઠો પર વાજેલી અટકળ સામે,
શંકા વચ્ચે શ્રદ્ધા વચ્ચે અટવાયાનું દુઃખ આ બોલો કોને કહીએ ?
સાંજ પડે ને રાત ઊગે ને ભીતર કંઈ “જઝબાત ઊઠે છે”, એવી ખ્યારી-
નાજુક નમણી અફવા વચ્ચે અટવાયાનું દુઃખ આ બોલો કોને કહીએ ?
એના ઘરથી આગળ જઈને ફરી ફરી પાછા વળવાનું સુખ એવું કે-
મનગમતીલા રસ્તા વચ્ચે અટવાયાનું દુઃખ આ બોલો કોને કહીએ ?

ગઝલ મારી તમે એકાદ ગણગણજો, પછી કહેજો,
ગમ્યું શું ? આભ, ધરતી, સ્મિત કે ટહુકો ? પછી કહેજો.
અમારી જેમ ભીંજતું નહીં કોઈ મળે તમને,
તમે વરસાદની માફક જરા વરસો, પછી કહેજો.
નજર એકાદ પુરતી છે પ્રણયમાં ચૂર થાવાને,
અને શક હોય આ વાતે મને મળજો, પછી કહેજો.
પ્રથમ એ રેતમાં થોડું રમી લો, મુગ્ધ અવસર છે,
હકીકતમાં ‘જિવન છે રેતનો ઢગલો’, પછી કહેજો.
અમે એ સાંભળ્યું આપે મહોબત-માર્ગ લીધો’તો,
કથા થોડી કહો, કેવો પડયો પડઘો, પછી કહેજો.
કરો એવું, તમે સામેથી આવો ‘પ્રેમ’ને મળવા,
તમારા ઘર તરફ લઈ જાય ક્યો રસ્તો, પછી કહેજો.

લાખ કરું છું યત્નો તો 'યે સાંજ કશું ક્યાં બોલે છે ?
બંધ અમારા આંસુઓનો રોજ સિફતથી તોડે છે.
અણસમજી માણસ છે, દિલનો કાય તૂટે ને રોવે છે,
ને એક માણસ શાણો છે, શીશાથી પથ્થર ફોડે છે.
પંખી-પંખી, કલરવ-કલરવ, ચીસો-ચીસો બીલું શું ?
કાંઈ નથી, બસ વૃક્ષ તૂટ્યું છે, બાકી સઘળું ઓ.કે. છે.
હું ચાહું છું આ દુનિયાને, એ પણ મુજને ચાહે છે,
સાવ જ ખોટું હું બોલું છું, એ પણ ખોટું બોલે છે.
'પાગલ' તો છે બીકણ-ફોસી ખુદ ખુદથી ડરનારો છે,
બુઢી ઈચ્છા ખાંસે છે તો સાવ અચાનક ચોકે છે.

આંખો ભીની થઈ ગઈ દિલને ટાઢક-ટાઢક લાગે છે,
દોસ્ત હવે તો આંસુઓ પણ અગ્નિ-શામક લાગે છે.
રડતાં-રડતાં હસતા લોકો, હસતાં-હસતાં રડતા'તા,
સંજોગોના સ્ટેજ ઉપર જીવવું પણ નાટક લાગે છે.
ઝાડ ઉપર એક માળામાં એક પંખી કેવું બેઠું છે,
જાણે 'મા'ના ખોળામાં સૂતેલું બાળક લાગે છે.
આજ રમે છે મનની અંદર ખિસકોલી ને હોલાઓ,
હું'ય ટબુકલો હોળી એવું સાવ અચાનક લાગે છે.
'પાગલ' ચાલો કડવી વાતો હું સૌને સમજાવી દઉં,
આજે જો જો મારી ગઝલો કેવી સ્ફોટક લાગે છે.

નથી મુજને કોઈ ભ્રમ કે નથી ગમનો કોઈપણ ગમ
તમારો હું હતો ને છું, તમારો બસ તમારા સમ
તને તો ચાંદ, સૂરજ, ફૂલ, ખુશ્બૂ સૌ વખાણે છે
કરામત તો નથી ઓ પ્રિય તારી કોઈનાથી કમ
કોઈના કાનને ભંભેરવાની ટેવ છે જૂની
વગર ઈર્ષા તમારી વાતમાં ક્યાં કોઈપણ છે દમ
નથી કોઈ દિલાસા કે કોઈપણ લાલસા મુજને
વખત આવે તો સાવિત્રીની માફક હું ય રોકું યમ
નિખાલસ મિત્રતાને પ્રેમફિતરત છે 'દિયા'ની પણ
કોઈના દુઃખ નિહાળી થાય છે એની ય આંખો નમ

□ કુ. કવિ રાવલ

નજકત, ખુમારી ને આછો નશો છે. અમે તત્પર તમે તત્પર, ઉભા છો કેમ થોભીને ?...
અહીં ઝિન્દગીનો ખરો દબદબો છે... નદીની જેમ, બસ ક્યારેક આવી જાવ દોડીને...
નવા છે પ્રસંગો - નવો હાદશો છે બધાં નિયમો - બધાં છન્દો, બધાં બન્ધનને તોડીને,
બધી હલચલોમાં અનુભવ નવો છે... ગઝલ લખવી હતી મારે બધાંયે શબ્દછોડીને...
સરસ છે-અસર છે - તફાવત કસો છે બધો વિસ્તાર ને વ્યવહાર કે ઘટમાળ, ત્યોહારો
અહેસાસ થોડોક અચરજ સમો છે ! વિકલ્પો છે અભાવોના નકામા સૌ પ્રયોજીને...
અકારણ હશે કે ઘણાં કારણો છે ? તુરો સ્વાદે - અને કોરો હવાઓના વમળ જેવો
હજી તો મને બસ પરિચય થયો છે.. હૃદયમાં છે જે ખાલીપો, ભરી દો આપ શોધીને
રમત છે - ખબર છે અને ઉલઝનો છે તમારો ભાસને આભાસ થૈં ઘેરી, વળે પડવા
સનાતન પણાની બધી હરકતો છે... થવું છે તરબતર આ જાતને તેમાં ઝબોળીને.

□ સાગર નવસારવી

છે જનમ પાછળ મરણ તો યે મગન
જાણે કેવી હોય છે દિલને અગન !
કોઈનું કાયમ કંઈ રહેતું નથી
તો યે કણ કણ સંઘરી રાચે છે મન !
છે ખબર કે વૃક્ષ-ફળ ખાશે કોઈ,
તો યે માળી પ્રેમથી સિંચે ચમન !
દાગ દર્પણના કોઈ ધોવે નહીં,
ને પ્રતિબિંબે બધા શોધે અમન !
જનવર જાગે છે માનવ રક્તમાં,
હોય છે મનમાં ધૃણા, ઈર્ષ્યા, અગન !
ના કોઈ રીશતો ન 'સાગર' આરઝૂ
તો યે પર દુઃખે સતત છલકે નયન !

□ સાહિલ

મહોબતનાં અનુભવ શું કહું કેવાં અનોખા છે
ચરણ છે લોહી-ભીનાં હાથમાં કંકુ ને ચોખા છે.
રહ્યાં સાથે ને સાથે તોય ક્યાં સમજી શક્યાં છીયે
તમારે ને અમારે ક્યા જનમના લેખા-જોખા છે
સરે છે જે અમારી આંખથી અશ્રુ થઈ એ તો
અમે અંગત ગણ્યાં છે એમનાં આપેલ ધોખા છે
મહેરબાની કરીને માણસોની વાત ના પૂછો,
ઉપરથી સાવ સરખા છે, ભીતરથી સાવ નોખા છે
મળ્યો છે સાવ નાનકડો ફરક વર્ષો પછી 'સાહિલ'
ગલી પણ એજ - ઘર પણ એજ - પણ ખાલી ઝરોખા છે.

જે નથી સામે તે ઓઝલ હોય છે
ને જુએ તેને તે પાગલ હોય છે !
તેજ થોડો પામવા પાગલ બની
જન આપે છે તે ઘાયલ હોય છે !
સાદ, સરગમ, સૂર કોમળ શ્યામ રંગ
દર્દમાં ઘોળે તે કોયલ હોય છે .
નાચ નાચે છે સમયની તાલ પર,
જે બજે પગમાં તે પાયલ હોય છે.
નીકળે છે જળ-ઝરણ પાષાણથી
જે દીસે પથ્થર તે કોમલ હોય છે !
થાય ખુલ્લે આમ એ નાટક બને,
થાય છે અંદર તે હલચલ હોય છે.
હોય એની યાદ ને 'સાગર' રટણ
જે નથી સાથે તે હરપલ હોય છે !

બિંબને બિંબમાં ઉતારું છું
એમ હોવાપણું સ્વીકારું છું
લઈ જમા એક એમનો ટહુકો,
આખું અસ્તિત્વ હું ઉધારું છું
કેવી બાજુ રમું છું વર્ષોથી,
હું જ જીવું છું - હું જ હરું છું
અવનવાં છે અનુભવો કેવાં
આમ વર્તન હું એકધારું છું
મારી સમજણ પ્રમાણે હું 'સાહિલ'
બિન્દગીની ગઝલ મઠારું છું.

□ આસિફખાન 'આસિર'

યાદ તારી વાત તારી સૌ હવે નિષ્કામ છે
પ્રેમનો આખર અહીં દીવાનગી અંજામ છે
જપને માળા, ખોખલા સજદાઓ સૌ નાકામ છે
એ જ રાખે છે છરા જેના અધર પર રામ છે
આ નગરની જેમ ઉભરાતી ઉદાસી આપણી
થાય ના ખાલી કદી પણ એક એવું જામ છે
એક-બે પગરવ ફક્ત, કો' સાદ ક્યાં સંભળાય છે,
આમ છે રસ્તો છતાં પણ કેટલો સુમસામ છે
આ જુઓ જાહોજલાલી દર્દની મારા તમે
કોણ કે' છે કે ફક્ત સુખમાં અહીં આરામ છે
આ કહે છે કોણ કે, બદલાય છે દુનિયા અહીં,
એજ, પાગલ, એજ મજનું, એજ રમતા રામ છે
આ દશામાં વર્ષ જે વીતી ગયાં 'આસિર' ઘણાં
કો'ક દી' એ પણ કહે "બે-પળ તમારું કામ છે"

થાય બસ જોયા કરું તારી સુરત વરસાદમાં
આ પલળતા ચાંદને નિરખું સતત વરસાદમાં
ભોળી-ભોળી આંખના એ છળકપટ વરસાદમાં
સાવ સહેલી છોકરી, અઘરી રમત વરસાદમાં
એ હવે આવે નહીં આ મોસમોનું શું કરું ?
ઉર્મિઓ પલળી ગઈ આ જડ-ભરત વરસાદમાં
આ ઘટા સમ રૂપ તારું આંખમાં લહેરાયને,
સ્વપ્ન બસ જોયા કરું છું મનઘડત વરસાદમાં
સાવ માદક આંખ જેવી એની રંગત હોય છે
કો'ક દી' તું જોઈલે મારું સુરત વરસાદમાં

❑ સ્પર્શ દેસાઈ

ખાઈ વળ ઘાત ચીસ પાડે છે;
એમ આઘાત ચીસ પાડે છે.
લાગણી સાથ એ રમત રમતાં.
સ્નેહની વાત ચીસ પાડે છે.
એ વિજય એટલે વિજયના રહ્યો;
યુદ્ધની માત ચીસ પાડે છે.
શૂન્યતા ઘર કરી જતાં ઘરમાં;
શબ્દની નાત ચીસ પાડે છે.
'સ્પર્શ' ભીનાં સફેદ સ્પંદન છે !
ભાતિગળ ભાત ચીસ પાડે છે.

❑ હેમાંગ જોશી

પાંપણે ઊભો રહી જોયા કરું,
સ્વપ્ન તો યે આંખમાં ખોયા કરું.
લઈ હવાનો હાથ બેઠો શહેરમાં,
મહેકની રેખા હજી શોધ્યા કરું.
ડાઘ મનના વસ્ત્ર પર દેખાય તો,
હું ગઝલ દ્વારા પછી ધોયા કરું.
ઊર્મિઓના વેશમાં મૂંગો છતાં,
સ્પર્શથી જાણે સતત બોલ્યા કરું.
ત્યાં તમે 'જોશી' રહેજો સાબદા,
જાત સાથે ખુદને જ્યાં તોલ્યા કરું.

❑ ધીરૂ મોદી

સુગરીબાઈના માળા જેવું તું કંઈ લખ,
કરોળિયાનાં જાળા જેવું તું કંઈ લખ.
પીળી પીઠી મહેકે ઠંડી છાયામાં,
ઉનાળે ગરમાળા જેવું તું કંઈ લખ.
વેશ બદલતાં શબ્દો કેવા વરણાગી !
છોગાળા તરગાળા જેવું તું કંઈ લખ.
ઈશ્વરને પણ વહાલું લાગે જ્યાં વસવું,
દરિયાના પરવાળા જેવું તું કંઈ લખ.
કોઈ કબૂતર દૂત બની ઊડતું આવે,
અષાઢના ઉલાળા જેવું તું કંઈ લખ

પાનખર જ્યાં જરા ખસી ત્યાંથી,
ડાળ કેવી ટહુકવા લાગી !
લાખ રાખો ભલે તમે ચોકી,
શ્વાસ લૂંટી જશે જ ઘરવખરી.
ઘરનું વાતાવરણ બદલવા બસ -
એકલી સળગી ગઈ અગરબત્તી.
મેળ આ બેઉનો નથી થાતો,
રોજનું કામ - આપણી મરજી.
બહાર શોધે તને જગત આખું,
શું તું ભીતર હજી રહે 'જોશી' ?

❑ શકીલ કાદરી

મૂળ છું હું મૂળથી સંબંધ છે
મારે ચપટી ધૂળથી સંબંધ છે
અગ્નિ, જળ, વાયુ અને આકાશનો
માનવીના કૂળથી સંબંધ છે
અંતને આદિ જુદાં હોતાં નથી
મૂળનો નિર્મૂળથી સંબંધ છે.
છે પરિચય પ્રેમનો બસ એટલો
એને સઘળા કૂળથી સંબંધ છે
પુણ્ય સાથે પાપ છે તો શું થયું ?
ફૂલનો પણ શૂળથી સંબંધ છે
બે વિના ક્યાં ઓળખ્યો મેં એકને
એટલે ત્રિશૂળથી સંબંધ છે
આ જગતમાં શિવની સાથે 'શકીલ'
જીવનો ઘરમૂળથી સંબંધ છે.

❑ મિસ્ત્રી વ્રજેશ જયંતિલાલ

ના નથી ભૂલતો તરત
પ્રેમની ખેલી રમત
મુક્ત મનથી આવ તું
કેમ મૂકે છે શરત ?
એ સમય ને એ ક્ષણો
કોણ આપી દે પરત ?
વ્યર્થ લાગે જીવતર
જીવવાનું યંત્રવત્ !
જો ગઝલ ગૂંથી અમે
કલ્પનાઓનું ભરત.

તખ્ત યાદોથી સભર સહવાસનું
આંખ સામે છે નગર આભાસનું
ભીતરે પોલાણ વાગ્યે જાય છે.
આયખું હો સાવ જાણે વાંસનું
કલ્પના કર મન પછી કેવું હશે ?
સ્વપ્ન ઝાકળમાં પડ્યું છે ઘાસનું
આંખમાં કણ જેમ ખૂંચે છે હવે
ક્ષુબ્ધ કાંટાળાપણું આ શ્વાસનું

□ અસ્ગર ગોંડવી

ઉર્દૂ ગઝલ

તર્કે મુદ્દા કર દે, ઐન મુદ્દા હો જા શાને અબ્દ પૈદા કર મજહરે ખુદા હો જા
ઉસ કી રાહ મૈં મિટકર, બેનિયાજી ખલકત બન
હુસ્ન પર ફિદા હો કર, હુસ્ન કી અદા હો જા
બર્ગે ગુલ કે દામન પર રંગ હો કે જમના ક્યા ?
ઇસ ફિજા-એ-ગુલશન મૈં, મૌજ અચ સબા હો જા
તૂ હૈ જબ પયામ ઉસ કા ફિર પયામ ક્યા તેરા ?
તુ હૈ જબ સદા ઉસ કી, આપ બેસદા હો જા ।
આદમી નહીં સુનતા, આદમી કી બાતોં કો
પૈકરે અમલ બન કર, ગેબ કી સદા હો જા ?
સાજે દિલ કે પરદોં કો ખુદ વો છેડતા હો જબ,
જાને મુજતરિબ બન કર, તૂ ખી લબકુશા હો જા
કતર-એ-તુનક માયા, બહેરે બેકરૌં હૈ તૂ
અપની ઈન્તિદા હો કર, અપની ઈન્તેહા હો જા ।

□ હર્ષ દેવ માધવ

સંસ્કૃત ગઝલ

યસ્તરઙ્ગઃ શાન્તપયસિ શ્રૂયતે ।
તં શ્રુણુ મે શાન્તમનસિ શ્રૂયતે ॥
ચક્રવાકી દૂરમથ ક્ષિતિજં ગતા ।
કિન્તુ ચીત્કારોઽન્ન નભસિ શ્રૂયતે ॥
નાસ્તિ પદ્મશ્રીઃ, ન વર્ષા વા ધનાઃ ।
હંસનાદઃ શુષ્કસરસિ શ્રૂયતે ॥
યો વસન્તે પાદપો જીર્ણોઽભવત્ ।
પુષ્પિતોઽસૌ પ્રૌઢવયસિ શ્રૂયતે ॥
ગુણરણન હીનાઽસ્તિ વીણા મે સ્મૃતેઃ ।
તવ મધુરં નામ રહસિ શ્રૂયતે ॥

□ અમૃત ધાયલ

ભાવાનુવાદ

ત્યાગ ઝંખનાનો કર મૂર્ત ઝંખના થઈ જા
રાખ દષ્ટિ ઝાકળની, સૂર્યની પ્રભા થઈ જા
માર્ગમાં મટી એના, ખલ્કની ન કર પરવા
રૂપ પર નિઠાવર થઈ, રૂપની છટા થઈ જા
પુષ્પ દલના પાલવ પર, રંગ થઈને રહેવું શું ?
બાગની બહારોમાં ખેલતી હવા થઈ જા
તું પયામ છે એનો, તો પયામ શો તારો ?
એમની તું વાણી છે મૂક વેદના થઈ જા
માનવી નથી સુણતા, માનવીની વાતોને
કર્મને દઈ વાચા, દૈવી ઘોષણા થઈ જા
જ્યાં હૃદયની વીણાને છેડતા હો એ પોતે
પ્રાણ થઈ અજંપાનો શૂન્ય ચેતના થઈ જા
અલ્પ તું નથી બિન્દુ કિન્તુ છે મહાસિન્ધુ
આદિ થઈને બુદ તારો અંત બુદબુદા થઈ જા

ભાવાનુવાદ

જે તરંગો શાંતજળમાં વિસ્તરે
સાંભળો તે શાંત મનમાં સંચરે
ચક્રવાકી દૂર આકાશે ગઈ
ચીસ તેની આલમાંહી વિસ્તરે
પદ્મશોભા, છે ન વર્ષા, મેઘ ના
હંસ-નાદો શુષ્કસર આ સંસ્મરે
જે વસન્તે વૃક્ષ થઈ ગ્યું જીર્ણ એ
પુષ્પઢાં ક્યુ પ્રૌઢ વયમાં પાંગરે
તાર ના બાજે સ્મરણ-વીણા તણા
તુજ મધુરું નામ એકાંતો સુણો

□ આશિત હેદરાબાદી

જૂના જમાનાની સાસુ

સસરા તારા આવે છે તું માથું ઢાંક, એ વાલામૂઈ,
ફેશનનું પુતળું તું થા મા, શરમા કાંક, એ વાલામૂઈ,
લાગે છે કે તારી માએ કામ નથી શીખવાડ્યાં કંઈએ,
રાંધણિયામાં રાંધ્યા ભોજન, જઈને ઢાંક, એ વાલામૂઈ !
રડતાં છૈયાં પર તું શાને નાહક તારો ગુસ્સો કાઢે ?
કે'મ શિરામણ આખ્યું ના ? છે તારો વાંક, એ વાલામૂઈ !
કીધા વિણ જાતે ના સમજે, અક્કલ મઠી ! ઊભી થા ઝટ,
ઢોરાં ફણિયામાં ઘૂસ્યાં છે જઈને હાંક, એ વાલામૂઈ !
મેલાં કપડાં રાખ્યાં છે, શું ધોસે તારી મા આવીને ?
'થાકી ગઈ છું' એવા શાને કાઢે વાંક, એ મવાલામૂઈ !

એક પત્નીનો પતિ પર આકોશ

લઘરવઘર રખડે ને મારે નીચા જોણું થાય, મૂઆ ક્યાં સમજે છે કંઈ,
બટન ગયાં હો તૂટી તો એ જાતે પણ ટંકાય, મૂઆ ક્યાં સમજે છે કંઈ !
ગયા હતા સંદેશો દેવા, પાછા આવ્યા, સાવ અમસ્થા ફાંફાં મારી,
અગર મળ્યું ના ઘર તો આજુબાજુમાં પૂછાય, મૂઆ ક્યાં સમજે છે કંઈ !
નથી બરાબર હિન્દી ભાષા પણ સમજતી, તેમ છતાં પણ હોંશે હોંશે,
ઘડી ઘડી એ અંગ્રેજી ફિલ્મો કાં જોવા જાય ? મૂઆ ક્યાં સમજે છે કંઈ !
પડી ગઈ છે આદત, જ્યાં ત્યાં પૂછ્યા વિણ પણ ધોધ વહાવે નિજ ડહાપણનો,
વગર મફતના બોલે એથી મૂરખમાં પંકાય, મૂઆ ક્યાં સમજે છે કંઈ !
સૂવે તરત નસકોરાં બોલે, મરઘર કરડે તો ય ન જાગે, રાવણ-બંધુ,
પડે ભલે માંદા, તોયે, તન ચાદરથી ઢંકાય, મૂઆ ક્યાં સમજે છે કંઈ !
હળવે હળવે ચશ્માના નંબર પણ વધતા રે'છે, દિવસે પણ ઓછું ભાળે,
ભલે ન આવે નીંદર તો પણ રાતે ના વંચાય, મૂઆ ક્યાં સમજે છે કંઈ !
મજાકમાં સૌ તાળી પાડે, તોપણ જાણે કંઈ ન સમજતા, હાંકયે રાખે,
ભલે બધા શ્રોતા કંટાળે, ગઝલો 'આશિત'ગાય, મૂઆ ક્યાં સમજે છે કંઈ !

□ अल्पेश 'पागल'

ना जाने क्या किया है निगाहे उछाल के, ज़ालिम वो ले गया है कलेजा निकाल के. उसकी निगाहे शौकने उलझा के रख दिया, सो-सो जवाब देती है इक ही सवाल के. तन्हाइयों के वक्त में मैं काम आउगा, बिस्तरके पास रख मेरे किस्से संभाल के. मैंने कहा जो सच तो वो भी बेअसर रहा, वो झूठ कह रहा था हकीकत में ढाल के, देखे दवाई कडवी सी क्या काम देती है, मैं मेरे गम को पी गया अब के उबाल के. 'पागल' कुरेदता है वो ज़ख्मे हयात को, वो रोज पूछता है खबर हालचाल के.

□ मिलिन्द गढवी 'रंगरेज'

मुजसे कुछ भी बुरा न हो पाया इसलिए मैं खुदा न हो पाया हौंसले थे बुलंद आंखों के चांद का सामना न हो पाया ठोकरें रहनुमा न हो पाई रास्तों से गिला न हो पाया मैं उसे देखता रहा बरसों वो मेरा आईना न हो पाया आदमी 'रंगरेज' अच्छा था तू कभी आशना न हो पाया

लफ़्ज़ बनकर पिघल गया हूँ मैं, कितने किस्सो में ढल गया हूँ मैं. मैंने सबकुछ बदलते देखा है, वो कहे की बदल गया हूँ मैं. एक झटके मे गिर गया था मैं, धीरे धीरे संभल गया हूँ मैं. मेरे अन्दर नहीं हूँ मैं फिर भी, आइनों को भी छल गया हूँ मैं. वो वहां जुल्फ झटकती होगी, ओर यहा पर मचल गया हूँ मैं. चांद तेरे बगैर चांद नहीं, चांदनी में भी जल गया हूँ मैं. दोस्त, तुझसे कहूँ संभाल ज़रा, की वहां पर फिसल गया हूँ मैं. अब अन्धेरोँ का मैं ही स्वामि हूँ, एक सूरज निगल गया हूँ मैं. खोटा सिक्का खरा हुवा 'पागल', देख ले आज चल गया हूँ मैं.

वक्त की शाख से गिरा है वो ये अलग बात है, हरा है वो फर्श चूपचाप तक रहा है वो जिंदगी से बहुत खफा है वो कुछ मैं उसकी सहर पे कुर्बा हूँ कुछ मेरी शाम पे फ़िदा है वो वो कहाँ अशक देख सकता है ? कौन कहता है कि खुदा है वो ? सबको अपने गले लगाता है इस शहरमें अभी नया है वो वो कभी 'रंगरेज' था मेरा कितना बेरंग लग रहा है वो

□ जिगर जोषी 'प्रेम'

आज उसकी आंख में सदमा नहीं है क्या वजह है आज वो तन्हा नहीं है यकबयक की ये इनायत ये तबस्सुम सब समजता है वो अब बच्चा नहीं है दौर ऐसा चल रहा है आज वाइज़रुँ नसीहत बांटना अच्छा नहीं है अय शबे-गम अब सहर होने ही को है है हकीकत नातवा सपना नहीं है सिम्त धोखा दे रही है अय 'जिगर' फिर आज भी मंजर वही बदला नहीं है

मिले है ऐसे लोग हम को इस ज़माने में कटी है उम्र जिन की बारहा सब आजमाने में हटाया याद का बिखरा हुआ सामान जब हमने, कहीं तूटे खिलौने मे मिला बचपन खज़ाने में यहाँ हर आदमी के पाँव मे बेडी है नफरत की लगे है सब वही बेडी सलाखें खटखटाने में अरे अब तो अंधेरा खा गया होगा शहर को भी बडी ही देर कर दी यार मेरा घर जलाने में तुम्हारी बज़्म में यारो कहाँ मयखाने की खुशबू तुम्हे कैसे पता होगा मज़ा क्या लडखडाने में

□ कु. कवि रावल

खुद से खुद का हो गया था सामना और उसने फोड़ डाला आईना मार कर सच को की उसने खुदकुशी फिर बचा बस खुद से खुद का भागना गुफ्तगू होती रही चुपचाप बस साथ तारों के हुवा था जागना छु रहा था कुछ हवाओं सा मुझे नाम उसका क्या कहा था साजना ? बस सितारों से भरा था आसमाँ रातभर जायज़ था मेरा जागना ।

સાહિત્ય વૃત્ત :

પાલનપુરની રૌનક

‘અગમ’ પાલનપુરીની ફાની દુનિયાને અલવિદા

મરણ પણ મર્યે જાય જેના ઉપર

મનોહર મને એ મળી જિંદગી - અગમ પાલનપુરી

“પાક જૂ શાયર અગમ રૌનક હૈ પાલનપુર કી” આ મિસરો ભારતભરમાં ઉર્દૂ સમયાલેખનમાં જેમની નામના છે એવા હૈદ્રાબાદના ઉર્દૂ શાયર તરુખીર હૈદ્રાબાદીએ અગમ પાલનપુરીના ત્રીજા ગુજરાતી ગઝલ સંગ્રહ ‘અવઢવ’ની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યો હતો. અગમ પાલનપુરી, શૂન્ય પાલનપુરી પછીની પેઢીના એક નિષ્ઠાવાન ગઝલકાર હતા. પાલનપુરી બોલીની અત્યંત પ્રચલિત રચનાઓનો સંગ્રહ ‘અરવાખુશ’ આપનાર આ ગઝલકાર એ બોલીની કવિતાઓ લખનાર ‘લશ્કરખાન બલોચ’ પછીના સીમાચિહ્ન રૂપ ગઝલકાર લેખાયા છે. આ સંદર્ભમાં પાલનપુરી બોલીમાં જ આઝમ પાલનપુરી લખે છે, “લશ્કરમાલા કે બાદ વરસો સી એ રંગ મેં એક ઘણે ઊંચે ગજે કે દીવાન કી અપણાં કૂ જરૂરત હતી જ; ભાઈ અગમ ને અરવાખુશ દે ને એ ખોટ પૂરી કર દીતી હે, ઇત્તા જ ની - ઈનકી શાયરી કલા કા કમાલ નજરાંણા બી હૈ.”

‘માઈકોવેવ-૨’ ‘ગુજરાતી પ્રતિનિધિ ગઝલો’, ‘યાદગાર ગઝલો’માં જેમની ગઝલો સમાવિષ્ટ હોય એવા આ ગઝલકારને ‘Gazal's from Gujarati’ જેવા સંપાદનમાં સ્થાન ન અપાય અને ગઝલના ‘પાલનપુરી ઘરાના’માંથી બાકાત કરી નાંખવામાં આવે એ સાચા ગઝલકારને કરાયેલો અન્યાય ગણાય. ગુજરાતી ગઝલ ક્ષેત્રે ઘણા ગઝલગુરુઓએ સાચા ગઝલકારોની અવગણના કરી છે તેમાં અગમ પાલનપુરી પણ એક છે. કેટલાકે તો ‘આપણા ગઝલ સર્જકો’માં જ ન હોય એમ તેમની અવગણના કરી હતી.

અગમ પાલનપુરીનું સ્થાન ગુજરાતી ગઝલમાં અવિસ્મરણીય રહેવાનું છે. એનું કારણ એ છે કે દાયકાઓ પહેલાં ૨૫૧ ગઝલકારોની સંપાદન ‘ઝળહળાટ’માં સહ સંપાદકની ભૂમિકા ભજવી તેમણે ગઝલની અવિસ્મરણીય સેવા કરી હતી. ગઝલકાર રત્નોને પારખનારા શૂન્ય પાલનપુરી જેવા ગઝલકારે તેમને પાલનપુરનું મૂલ્યવાન રત્ન તરીકે ઓળખાવ્યા છે. શૂન્ય સાહેબે લખ્યું છે, “ભાઈ અગમ એક મજાના કવિ છે. એને અંગે બીજા ગમે તેવું બોલે કે લખે, અલ્પોક્તિ કરે કે અતિશયોક્તિ કરે, એનાથી એમની પ્રતિભામાં કાંઈ વધઘટ નહીં થાય. કારણ કે એમની સાચી ઓળખ તો એમના શેઅર જ આપશે. “હીરા મુખ સે ના કહે....”

ભાઈ અગમ પાલનપુરીનું સાચું મૂલ્યાંકન શૂન્ય પાલનપુરીએ એમના પ્રથમ

ગઝલસંગ્રહ ‘અચરજ’માં ૧૯૮૬માં કર્યું હતું. શૂન્ય લખે છે “હવે પાલનપુરના તોશાખાનામાં ‘અગમ’નામી મૂલ્યવાન રત્ન ઉમેરાઈ રહ્યું છે, જે એની ભવ્યતાને ચાર ચાંદ લગાવશે, એના ભાષા વૈભવનો ખજાનો ખુલ્લો મૂકશે, ભાષાને મૂલવનારા મૂંઝાઈ જશે, કારણ કે ગઈકાલ સુધી જેનું મૂલ્ય અંકાતું હતું એ ‘શું શાં....’ એ ભાઈ અગમની કલમ પામીને એવું મૂલ્ય ધારણ કર્યું છે કે નીલામમાં ગમે તેટલી ઊંચી બોલી બોલાશે તોય એ ઓછી પડવાની છે.”

‘ઝળહળાટ’ના સંપાદન ઉપરાંત ‘અચરજ’ (૧૯૮૬), અઢળક (૨૦૦૩), અવનવ (૨૦૦૫) પાલનપુરી બોલીની કવિતા સાથે એના ગુજરાતી કાવ્યાનુવાદનો યાદગાર સંગ્રહ ‘અરવાખુશ’ (૨૦૦૬) ‘અખિલાઈ’ (૨૦૦૭) એવા પાંચ સંગ્રહો આપનાર અને સાત જેટલા હજી અપ્રકટ સંગ્રહો ધરાવનાર અગમ પાલનપુરી વિશે ડૉ. રમણલાલ જોશી, રતિલાલ બોરીસાગર, પ્રા. રાજન કડિયા, સાહિત્યશ્રી નિધિશ્રી નરેન્દ્ર દવે, તસખીર હૈદ્રાબાદી, બાગી પાલનપુરી, ઉદ્દેશના સંપાદક પ્રબોધ જોશી, રાધેશ્યામ શર્મા, પ્રા. આર.સી. ભટ્ટ, દિનેશ દેસાઈ, શિરીષ મોદી, ‘ધ મેસેજ’ના તંત્રી એમ. કે. સૈયદ, ઉપરાંત ભગવતીકુમાર શર્માએ પ્રશંસાના પુષ્પો વેચ્યાં છે. આવા સશક્ત ગઝલકાર અગમ પાલનપુરી છઠ્ઠી જુલાઈના રોજ આ ફાની દુનિયાને અલવિદા કરી ગયા ત્યારે પાલનપુરીની રૌનક જાણે વિલાઈ ગઈ હતી.

અગમ પાલનપુરીને તા. ૨૮-૫-૦૮ના રોજ પાલનપુર ખાતેના તેમના નિવાસસ્થાને એકાએક કિડનીના દર્દની પીડા વધી ગઈ હતી. પરોઢના સમયે જ એમને પાલનપુરના તબીબ ડૉ. સત્યપાલ પાસે લઈ જવાયા હતા. ડૉ. સત્યપાલે ત્યાર બાદ ડૉ. રાજેશ ચૌહાણને ત્યાં રિફર કર્યા હતા. થોડા દિવસની સારવાર પછી તેમના કુટુંબીજનો તેમને વધુ સારવાર માટે અમદાવાદ સિવિલ હોસ્પિટલમાં લઈ આવ્યા હતા. વારંવાર ડાયાલિસિસ કરાવવા છતાં કોઈ ફેર પડ્યો ન હતો. તેમના નસીબમાં અંતિમશ્વાસ પાલનપુરની ધરા પર જ લેવાનું લખાયું હશે એટલે તેમના કુટુંબીજનો તા. ૬-૭-૦૮ના રોજ સિવિલ હોસ્પિટલમાંથી રજા લઈને પાલનપુર પહોંચ્યા તેના ચાર જ કલાક પછી બપોર ના ૩.૩૨ કલાકે પોતાના ત્રણ દીકરા, એક દીકરી, પત્ની અને પાંચ બહેનોની ઉપસ્થિતિમાં છેલ્લા શ્વાસ લઈ પાલનપુરની રૌનક સમેટી આ ફાની દુનિયાથી વિદાય લઈ ગયા હતા. તેમનો જનાઝો પાલનપુરના નાની બજારમાંથી નીકળ્યો ત્યારે એમના અસંખ્ય ચાહકો અને પાલનપુરના બુદ્ધિજીવીઓ મોટી સંખ્યામાં ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. ગઝલકારના ખાસ મિત્ર ‘શૈલ પાલનપુરી’એ મુંબઈથી પાલનપુર આવીને મહૂમના કુટુંબજનોને સાંત્વન આપ્યું હતું. અલ્લાહ તેમને જન્મતમાં ઉચ્ચ સ્થાન પ્રદાન કરે અને એમના કુટુંબીજનોને સબ્રે જમીલ અતા કરે એવી ‘શહીદ ગઝલ’ દુઆ કરે છે.

‘શહીદે ગઝલ’ના સંરક્ષક : ભૂપેન્દ્ર શેઠ ‘નીલમ’

આ વાત છે ૧૯૯૪ની. મારું યાદગાર પુસ્તક ‘ગઝલનું પિંગળશાસ્ત્ર’ ત્યારે પ્રકટ થયું હતું. પુસ્તકની કેટલાંય અખબારોમાં સમીક્ષાઓ પ્રકટ થઈ હતી. પુસ્તક પ્રકાશિત થયા પછી શરૂઆતમાં જ મનીઓર્ડર કરી મંગાવનાર એક સબજન જામનગરના હતા. આ પ્રસંગ મારા મનમાંથી જાણે વિસરાઈ જ ગયો હતો. પરંતુ તાજેતરમાં જ ઘરમાં પડેલા જૂના ગઝલકારોના પત્રો શોધતો હતો ત્યાં જ એક પોસ્ટકાર્ડ હાથમાં આવ્યું તે હતું

ભૂપેન્દ્ર શેઠ ‘નીલમ’નું. આમ ભૂપેન્દ્ર શેઠ સાથે આજકાલનો નહીં રામના વનવાસના સમય જેટલો સંબંધ નીકળ્યો ત્યારે રામ વનવાસમાંથી પાછા આવ્યા ત્યારે જેટલો આનંદ અનુભવ્યો હશે તેવો આનંદ મેં અનુભવ્યો.

‘શહીદે ગઝલ’માં સંરક્ષકની યોજના શરૂ થઈ એ પૂર્વેથી જ ભૂપેન્દ્ર શેઠ નીલમે સહકાર આપવાનો ઉમળકો બતાવ્યો હતો. આ રીતે ભૂપેન્દ્ર શેઠ શકીલ કાદરીના સાહિત્યના ૧૪ વર્ષ પુરાણા પ્રશંસક અને સંરક્ષક છે. ‘શહીદે ગઝલ’નું સાહિત્યિક સ્તર જોઈને આવા થોડાક વધુ શુભેચ્છકો જો મળી આવે તો અવશ્ય આ સામયિક ગઝલની વધુ સાચી અને સારી સેવા કરી શકશે.

જામનગરમાં તા. ૪-૧૨-૧૯૪૮માં જન્મેલા ભૂપેન્દ્ર શેઠ ‘નીલમ’ માટે ગઝલ-કવિતા અને અન્ય સાહિત્ય સ્વરૂપ માત્ર આનંદલીલા છે. પ્રસિદ્ધિ કે નામનાનો તેમને મોહ નથી જ. માત્ર મનોભાવોને નીજલીલા રૂપે પ્રકટ કરવા એ એમના માટે આધ્યાત્મિક ખોરાક છે. તેમની રચનાઓમાં ગઝલો, બાળકાવ્યો, મોનો ઈમેલ, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. તેમના કાવ્યો ‘અખંડ આનંદ’, ‘મોનો ઈમેલ’, ‘શબ્દસર’, ‘તમન્ના’, ‘શહીદે ગઝલ’, ‘હિન્દુ મિલન મંદિર’, ઉપરાંત કેટલાંય અખબારોમાં પ્રકાશિત થયા છે અને થયા કરે છે. માત્ર ગુજરાતી જ નહીં ઉર્દૂ-હિન્દીમાં પણ તેઓ સર્જનરત રહ્યા છે. કોલેજ કાળથી જ તે સાહિત્યપ્રીતિ ધરાવે છે. કોલેજ કાળમાં ‘દરિયો’ નામની રચના કરી ત્યારે પ્રથમ ઈનામ રૂપે તેમને જે પુસ્તક અપાયું હતું તે કાંઈ જેવું તેવું ન હતું. એ પુસ્તક હતું ગાંધીજીનું ‘સત્યના પ્રયોગો’. આ જ સુધી તેમના ‘પડછાયા યાદોના’, ‘ટહુકા મખમલી યાદોના’, ‘પરવાઝ કી ઔર’, ‘નાયાબ નગીને’, ‘ત્રિવેણી ગઝલ’, ‘ફૂલડાં ફૂલ પરીનાં’, ‘પ્રેમ’, ‘પ્રેમથીચ્છ’, ‘સપનાં જલપરીનાં’, અને ‘બ્લોસમ’ એવાં બાર પુસ્તકો પ્રકાશન પામ્યાં છે. તાજેતરમાં જ એમણે રાજકોટના બે ઉત્તમ યુવા ગઝલકારો ‘બિગર જોષી

પ્રેમ’ અને અલ્પેશ ‘પાગલ’ની ઉત્તમ ગઝલોનું ‘ઇશકથી અશક’ નામે સંપાદન કર્યું છે. તેની સાથે જ ‘પહાડો વચ્ચે વૃક્ષોની વચ્ચે’ સંપાદન પ્રકટ થયું છે. હવે દીકરી પરના કાવ્યોનો સંગ્રહ ‘દીકરી વાસંતી વૈભવ’ પ્રકટ થનાર છે. સરકાર ‘બે બાળકો બસ’ની જાહેરાત કરે છે ત્યારે ભૂપેન્દ્ર શેઠ નીલમે એક માત્ર દીકરી ચિ. ‘પૂજા’ના અવતરણમાં જ સુખનો અનુભવ કર્યો છે. તેમના જમાઈ ચિ. હેમંત બેંગ્લોરમાં માઈક્રોસોફ્ટમાં છે. ભૂપેન્દ્ર શેઠ નિખાલસ અને સરળ વ્યક્તિત્વના સ્વામી છે. તેમનો ૧૪ વર્ષ જૂનો પત્ર મળી આવ્યો એ જાણતાં જ તરત જ બીજી જ પળે એમણે આ શેઅર ફોન પર સંભળાવી દીધો હતો :

યાદોં કે ખતોં સે કુછ ‘નીલમ’

ખુશબૂ કે ખઝાને મિલતે હૈ.

ભૂપેન્દ્ર શેઠ સાચા પુસ્તક પ્રેમી છે. એમને ત્યાં પુસ્તકોની કોઈ કમી નથી. વાંચવું, વિચારવું અને લખવું એ એમની જીવનમૂડી છે. પુસ્તકો માટે જ અલગ ફ્લેટ ખરીદનાર આજે દુનિયામાં કયાંક કોઈ હોય તો તે જ જામનગરના આ સૂફીચેતના ધરાવતા ભૂપેન્દ્ર શેઠ. ૮૦ જેટલા સામયિકોનું તો તે આજીવન સભ્ય પદ ધરાવે છે. એ સિવાયના મેગેઝીન તો ગણનામાં જ નહીં. આશ્ચર્યની અને સાથે આનંદની વાત એ છે કે શ્રી ભૂપેન્દ્ર શેઠ ‘નીલમ’ અર્થશાસ્ત્ર સાથે સ્નાતક થયેલા છે. તે પ્લાસ્ટીક પેકીંગ મટીરીયલ્સના વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલા હોવા છતાં સાહિત્યમાં આટલો ઊંડો રસ અને રુચિ ધરાવે છે. આવી રસ-રુચિ કેળવવા પાછળનું કારણ કુદરતી બક્ષિસ હોય છે. તેમનાં સહધર્મચારિણી શ્રીમતી હંસાબહેન શેઠના સહકાર વિના આ શક્ય બને નહીં. તેમના જીવન સંગિની શ્રીમતી હંસાબહેન ડોક્ટોરેટની પદવી ધરાવે છે અને જામનગરની મહિલા કોલેજમાં પ્રિન્સિપાલ તરીકેની સેવાઓ આપે છે. ભૂપેન્દ્ર શેઠ ‘નીલમ’ એક ઉમદા માનવી, ઋજુ હૃદયના સર્જક ઉપરાંત એક ઉત્સાહી સંગ્રાહક તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ છે. વિદ્વન્હર્તા ગણેશજીની ૧૦૦૦થી વધુ મૂર્તિઓ ઉપરાંત ૩૦૦૦ જેટલી અમૂલ્ય ટિકિટોનો સંગ્રહ એમની સંગ્રાહક તરીકેની ઇબીને ઉપસાવે છે. પોતાના ઘરને મ્યુઝિયમ જેવું અદકરું બનાવનાર, ગણેશજીના પરમ ઉપાસક, ફોટોગ્રાફર અને કાલિદાસ, આચાર્ય રજનીશ અને રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના સાહિત્યના ચાહક એવા ભૂપેન્દ્ર શેઠ ‘નીલમ’ની મિત્રતા ખરેખર ઉત્તમ શબ્દ ચિત્રકાર અને શયદા એવોર્ડને પાત્ર એવા યુવા ગઝલકાર બિગર જોષીના પિતા શ્રી મધુકાન્ત જોષી ઉપરાંત વડોદરાના કવિશ્રી કીર્તિકાન્ત પુરોહિતને ફળી છે. આવા નેકદિલ માનવીને ‘શહીદે ગઝલ’ પરિવારમાં ખુશ આમદીદ એવી અપેક્ષા સાથે કે હજુ વધુ સંરક્ષકો આ સામયિકને પ્રાપ્ત થાય અને આ સામયિક પ્રગતિ કરી સાચા ગઝલકારોની સેવાની નિષ્ઠાપૂર્વક કદર કરી શકે ..... અસ્તુ !

‘શહીદે ગઝલ’ સામયિકના બીજા વર્ષના પ્રથમ અંકનો જૂનાગઢમાં યોજાયેલ લોકાર્પણ સમારોહ

ગુજરાતી કવિતાના પ્રાતઃ સ્મરણીય અને પૂણ્ય શ્લોક ભક્તકવિશ્રી નરસિંહ મહેતાની કર્મભૂમિ અને ભક્તિ ભૂમિ જૂનાગઢના આંગણે ‘શહીદે ગઝલ’ના બીજા વર્ષના પ્રથમ અંક (સળંગ અંક પાંચ)નો લોકાર્પણ સમારોહ જૂનાગઢની સાહિત્ય સંસ્થા ‘મિલન’ દ્વારા આમંત્રિત કવિઓ, સ્થાનિક કવિઓ, સાહિત્ય સર્જકો, અને ભાવકોની હાજરીમાં અને ખુશનુમા વાતાવરણમાં તા. ૦૫-૦૭-૨૦૦૮ના રોજ રાત્રે આઠ વાગ્યાથી બાર વાગ્યા દરમિયાન ઉજવવામાં આવ્યો. આ પ્રસંગે યજમાન સંસ્થા ‘મિલન’ના પ્રમુખે કવિઓને પુષ્પ ગુચ્છથી અને અતિથિ વિશેષ શ્રી નટવરભાઈ પરમારે (જામનગર) દરેક કવિને શોભા અર્પણ કરી સન્માન્યા હતા. આ પ્રસંગે જૂનાગઢના ગઝલ મર્મજ્ઞો, સાહિત્ય સર્જકો, કલાકારો અને વરિષ્ઠ નાગરિકોની હાજરી પણ સૂચક હતી.

સાહિત્ય સંસ્થા ‘મિલન’ના પ્રમુખ શ્રી પ્રફુલ્લ નાણાંવટીએ આવકાર પ્રવચનમાં જણાવ્યું કે, હું ગઝલને સમર્પિત કવિ હોવાથી આ સામયિક ‘શહીદે-ગઝલ’ને આવકારતાં આનંદની લાગણી અનુભવી રહ્યો છું. અત્યારે ગઝલો લખાય છે ઝાઝી, વંચાય છે ઘણી અને તેના મુશાયરાઓ પણ ગુજરાતના દરેક નગરમાં યોજાઈ રહ્યા છે. તેમ છતાં સાચી, સારી અને ઉત્તમ ગઝલોનો અભાવ સતત વર્તાઈ રહ્યો છે. જૂનાગઢ તો કવિ પ્રતિષ્ઠિત નગર છે. એને આંગણે નરસિંહ મહેતા જેવા પૂણ્યશ્લોક ને પ્રાતઃ સ્મરણીય કવિએ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સાથે રાસલીલા જોઈ પોતાનો હાથ બાળી દીધો. તો કવિશ્રી મનોજ ખંડેરિયા, રાજેન્દ્ર શુક્લ અને શ્યામ સાધુએ ગઝલને ગુજરાતણ બનાવી. રુસ્વા મઝલુમી, મનુભાઈ ત્રિવેદી, ‘ગાફિલ’, બરબાદ જૂનાગઢી, નંદલાલ વ્યાસ ‘નિરવ’, લાભશંકર દવે, આઝમ કરીમી, ઈન્દુકુમાર જોશી, પ્રકાશ ભટ્ટ, ગોવિંદ રા. ગઢવીએ ગઝલને રોશન કરી છે તો જેમણે ગઝલની રોશન દાનીને સતત પ્રજ્વલિત રાખી છે એવા જૂનાગઢના ગઝલસર્જકો, વિવેચકો, નવલકથા અને વાર્તા સર્જકો સર્વશ્રી ઉર્વીશ વસાવડા, અસીમ પીઠવા, અરમાન જૂનાગઢી, ગોવિંદ ગઢવી ‘સ્મિત’, જયંત ગાંધી, જયંત ભટ્ટ, જવાહર બક્ષી, સુરેન ઠાકર ‘મેહુલ’, નિલેશ કાથડ, ભગવતીકુમાર પાઠક, વિપિન કિકાણી, સુમંત રાવલ, વિરુ પુરોહિત, કમલેશ જોષીપુરા, હેમંત નાણાંવટી, શિલ્પિન થાનકી, આશ્લેષ ત્રિવેદી, અરવિંદ પંડ્યા, ઉમાકાંત ભટ્ટ, જગદીપ નાણાંવટી, જગદીશ ભટ્ટ, જયંત કોરડિયા ‘કેવલ’, જયેન્દ્ર પારેખ ‘નિસાર’, નરેન્દ્ર વેગડા, ભગવાન ધાવરાણી, મહેન્દ્ર સિંહ પઢિયાર ‘મરમી’, લક્ષ્મણ દુબે, વિરાભાઈ ગઢવી, સતીશ દવે,

આ સર્વે કવિઓનું સ્મરણ થઈ રહ્યું છે. આ સૌ સર્જકોએ અને ‘રૂપાયતન’ સંસ્થાના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી શ્રી હેમંત નાણાંવટી અને મ્યુઝિક કંપોઝર શ્રીકમલેશ જોષીપુરાએ ગુજરાતી સાહિત્યની અને ખાસ કરીને તો ગુજરાતી ગઝલની સેવા કરી છે. તેમની ગઝલોને હું જ્યારે જ્યારે સામયિકોમાં કે મુશાયરાઓમાં સાંભળું છું ત્યારે હું જૂનાગઢી હોવાનું ગૌરવ અનુભવું છું. શહીદે ગઝલ સામયિકના બીજા વર્ષના પ્રથમ અંકનો લોકાર્પણ થઈ રહ્યો છે ત્યારે માત્ર એનાં વખાણ કરવાં એમ નહીં, પણ તેના વાર્ષિક કે સંરક્ષક સભ્ય થઈને તેને પ્રોત્સાહન આપવાનું છે. હું માનું છું કે જૂનાગઢમાંથી આ સામયિકને જરૂર સહકાર મળી રહેશે. ‘શહીદે ગઝલ’ના બીજા વર્ષના પ્રથમ અંકનો લોકાર્પણ વિધિ કવિ શ્રી રમેશ આચાર્ય (સુરેન્દ્રનગર) એ કરતાં કહ્યું કે, ‘શહીદે ગઝલ’ સંપૂર્ણ રીતે ગઝલને જ વરેલું સામયિક હોવાના કારણે તેને ભાવકો અને ગઝલ સર્જકોનો સારો આવકાર મળી રહ્યો છે. તેનું પ્રમાણ તો એ છે કે તેના દરેકે દરેક અંકનો લોકાર્પણવિધિ સૂરત (પ્રથમ અને ચોથો), વડોદરા, અને આ અંક ભક્ત કવિ નરસિંહની પૂણ્ય અને પવિત્રભૂમિ જૂનાગઢમાં થઈ રહી છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં સામયિકના દરેક અંકનું જૂદા જૂદા નગરમાં લોકાર્પણ થાય તે સામયિક ક્ષેત્રે સૌપ્રથમ ઘટના છે. ‘શહીદે ગઝલ’ સામયિક દ્વારા ભાઈશ્રી શકીલ કાદરી લોકમાં ગુજરાતી ગઝલ અને તેના વિશે સાચી સમજ કેળવાય અને તેની વિભાવના સ્પષ્ટ થાય તે માટે ગઝલ વિષયક લેખો લખીને કે વિવેચકો દ્વારા લખાવીને ગઝલના સર્જકો, ભાવકો અને મર્મજ્ઞો સુધી પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. એટલું જ નહિ, જેઓ ગઝલને સમર્પિત છે એવા સર્જકોની સમગ્ર સર્જન પ્રવૃત્તિને આવરી લઈ સર્જક વિશેષાંકો પણ પ્રકટ કરે છે. આ સાચવી રાખવા જેવું સામયિક છે. પ્રથમ વર્ષનો ચોથો અંક મૂર્ધન્ય કવિ શ્રી ભગવતીકુમાર શર્મા વિશે અંક પ્રકટ કર્યો અને એનો પણ લોકાર્પણ વિધિ તેમના જ નગર સૂરતમાં ‘સાહિત્યસંગમ પ્રકાશન’ સંસ્થા દ્વારા કવિ ભગવતીકુમાર શર્માની હાજરીમાં કરવામાં આવ્યો હતો. એ સામયિકની લોકપ્રિયતા દર્શાવે છે.

‘શહીદે ગઝલ’ના તંત્રી સંપાદક શ્રી શકીલ કાદરીએ તેમના વક્તવ્યમાં જણાવ્યું કે, મને તો ગળથૂથીમાંથી જ ગઝલરસ પીવડાવવામાં આવ્યો છે. મારા પિતાશ્રી અઝીઝ કાદરી પણ જાણીતા ગઝલસર્જક છે. મેં આ સામયિક માત્ર ગઝલને ગુજરાતી કવિતામાં ઊંચું સ્થાન અપાવવામાં મારો યત્કિંચિત ફાળો રહે અને ગઝલના ભાવકો, મર્મજ્ઞો અને ગઝલ ચાહકો ગઝલની વધુ ને વધુ નજીક જાય, તેની ઓળખ થાય તેવો મારો પ્રયત્ન છે. ‘શહીદે ગઝલ’ સામયિક હવે મારું નથી, તમારું છે. તેને સંવર્ધિત કરવાની જવાબદારી મારી સાથે તમારી પણ છે. માનનીય શ્રી રમેશ આચાર્યએ લોકાર્પણ કરતાં જે કહ્યું તેમ આ સામયિક વાંચીને મૂકી દેવાનું નહિ, પણ સાચવી રાખવા જેવું સામયિક છે. માટે જ

તેને ટકાવી રાખવાની જવાબદારી પણ ગઝલસર્જક, ભાવકો, ચાહકો, ને ગઝલ મર્મજોની છે.

કવિ સંમેલનનું સંચાલન જાણીતા તબીબ અને ગઝલસર્જક શ્રી ઉર્વિશ વસાવડાએ કર્યું હતું. જૂનાગઢના સ્થાનિક કવિઓ તેમજ નિમંત્રિત અતિથિ કવિઓ સર્વશ્રી શકીલ કાદરી, હરીશ વટાવવાળા, અશ્વિન ચંદારાણા, મીનાક્ષી ચંદારાણા, રમેશ આચાર્ય, કુ. કવિ, કાસમ પટેલ, ગોવિંદ ગઢવી 'સ્મિત', ઉર્વિશ વસાવડા, મિલિંદ ગઢવી 'ગમિ', અને મહેન્દ્રસિંહ પરમાર, રમેશ મહેતા વગેરેએ મુશાયરામાં ભાગ લઈ ભાવકોને રસતરબોળ કરી દીધા હતા. આ પ્રસંગે મુશાયરામાં હાજર કવિઓને એક ચાદગાર ફોટો આલ્બમ અને સૌરાષ્ટ્ર યુનિ.ની ડાયરી સરગમ કલબ રાજકોટના પ્રોજેક્ટ ઓફિસર અને કવિતા પ્રેમી તરફથી અર્પણ કરવામાં આવી હતી. આ ડાયરીની વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમાં ગુજરાતના જાણીતા કવિઓની કાવ્ય પંક્તિઓ પાને પાને ટાંકવામાં આવી છે.

□ કવિશ્રી હરીશ વટાવવાળાનું 'ગઝલ અકાદમી' ભાવનગર ખાતે તા. ૨૨-૬-૨૦૦૮ના રોજ '૧૯૪૨ સુધીના ગઝલ સર્જકોનું વ્યક્તિ અને વાડમય' વિષય ઉપર વક્તવ્ય આપ્યું તેમજ ગઝલના વિદ્યાર્થીઓ હતું. આ કાર્યક્રમમાં સ્થાનિક સર્જકો, કવિઓ અને ભાવકો પ્રા. પથિક પરમાર, શિલ્પીન થાનકી, દિલેર બાબૂ, ગુણવંત ઉપાધ્યાય, જયંત મહેતા (ફલક ફાઉન્ડેશન-મુંબઈ), અને મન્સૂર કુરેશી ખાસ હાજર રહ્યા હતા.

મહા કવિ ડાહ્યાભાઈ પટેલ 'દિનેશ'નું દુઃખદ અવસાન

□ શયદા યુગના જાણીતા ગઝલ સર્જક, કવિ, નવલકથાકાર, ટૂંકી વાર્તા, નાટક ને વિવેચન તેમજ મહાત્મા ગાંધીના જીવન અને કવન વિશે ૧૬૨ જેટલા સંસ્કૃતવૃત્તો, દેશી રાગ-રાગીણી, દેશી તેમજ ચારણી છંદોમાં પદ બદ્ધ સર્જન કરી અને ચૌદ દળદાર ગ્રંથોનું સર્જન કરનાર મહાકવિ અને વિશ્વ ગુર્જર એવોર્ડ પ્રાપ્ત કરનાર કવિ ડાહ્યાભાઈ પટેલ 'દિનેશ'નું ૯૨ વર્ષની વયે લંડન ખાતે દુઃખદ અવસાન થયું છે. તેમણે ગઝલ ઉપરાંત છંદો બદ્ધ કાવ્યોની રચના કરી છે. તેમને આ માટે ગુજરાત સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી તરફથી એવોર્ડ, સૂવર્ણ ચંદ્રક, ધન રાશિ અને શોભા ગવર્નરશ્રીના હસ્તે અર્પણ કરવામાં આવ્યા હતા. 'શહીદે ગઝલ' પરિવાર કવિના દુઃખદ અવસાનથી શોકની લાગણી અનુભવે છે.

અહેવાલ : હરીશ વટાવવાળા

આગામી અંકથી શહીદે ગઝલમાં નવા વિભાગો

'શહીદે ગઝલ'ના આગામી અંક ડિસેમ્બર ૨૦૦૮થી બે નવા વિભાગો શરૂ કરવામાં આવનાર છે. (૧) ગઝલકારો માટે પ્રશ્નોત્તરી વિભાગમાં જિજ્ઞાસુઓ તેમને મુંઝવતા પ્રશ્નો મોકલી શકશે. જેના ઉત્તર ગુજરાતના નામાંકિત ગઝલ મર્મીઓ દ્વારા અપાશે. જ્યારે (૨) 'સ્મરણાંજલિ' વિભાગમાં સ્વર્ગસ્થ થયેલા જે ગઝલકારોની પુણ્યતિથિ 'શહીદે ગઝલ'ના પ્રકાશન ગાળાની વચ્ચે આવતી હશે તો તેમની પુણ્યતિથિ અને જન્મ તારીખ સાથે એમની એક ઉત્તમ ગઝલ પ્રસિદ્ધ થશે. આપના પ્રશ્નો અને અવસાન પામેલા ગઝલકારોની જન્મ તારીખ, મૃત્યુ તારીખ, જન્મ સ્થળ વગેરે જરૂરી માહિતી મોકલી આપવા વિનંતી છે.

કેટલાક મિત્ર ગઝલકારોના સૂચનને માન આપી 'શહીદે ગઝલ'ના આગામી સાતમા અંકથી જાહેરખબરો પ્રકાશિત કરવાનું શરૂ કરવામાં આવનાર છે. ગઝલ સેવાના આ યજ્ઞમાં જોડાવા આપ નીચેના પ્રમાણેના દરોએ જાહેર ખબર મોકલી શકશો.

	બ્લેક/વહાઈટમાં	કલરમાં
અડધું પાનું :	૪૦૦ રૂપિયા	-
આખું પાનું :	૭૫૦ રૂપિયા	૧૫૦૦ રૂપિયા
ત્રીજું કવર પેજ :	૧૫૦૦ રૂપિયા	૨૦૦૦ રૂપિયા
ચોથું કવર પેજ :	૨૦૦૦ રૂપિયા	૨૫૦૦ રૂપિયા

આપના ગમતા ગઝલકાર કવિની કૃતિ પણ સ્થાન સમર્પિત વિભાગમાં મોકલી શકશો.

સ્થાન સમર્પિના દર : આખું પાન ૨૫૦/-